प्रकाशक व मुद्रक
कृष्णराज श्रीमुरलीधर महानुभाव
गोरक्षण मुद्रणालय, वर्धा मार्ग,
नागपूर.

प्रस्तावना

माझे मित्र श्रीयुत कृष्णराज महानुभाव यानी ह्या निबंधपंचकास प्रस्तावना लिहिण्याचे सुचविण्यावरुन मी ही प्रस्तावना लिहित आहे. या पाच निबंधापैकी ' सौम्य विपरीत चिकित्सा' हा निबंध डा जोगी व डॉ. रूद्रकुमारसिंह या चिकित्सकद्वयानी लिहीला असून कोणत्या विशिष्ट प्रसंगी सौम्य विपरीत किंवा विषम चिकित्सा करावी व ती कशी करावी या महत्वाच्या विषयाचा मार्ग दर्शन केले आहे.

निबंधपंचकातील 'रोगप्रतिबंध' हा निबंध श्री. डॉ. दप्तरी व डॉ. रुद्रकुमारसिंह यानी लिहिला आहे. रोग प्रतिबंधाकरिता सध्या योजले जाणारे उपाय अनाक्षेपणीय नाहीत आणि अनाक्षेपणीय उपाय सांगणे फार आवश्यक होते. त्याप्रमाणे ह्या निबंधात ते उपाय स्पष्टपणे दाखविले आहेत हे या निबंधाचे वैशिष्टय होय.

समचिकित्सेमध्ये शस्त्रक्रियेची कितपत आवश्यकता असते हे " शस्त्रक्रिया प्रसंग विज्ञान" या निबंधात डॉ. भाऊजी दप्तरी यानी उत्तम रीतीने दाखविले आहे. त्याचप्रमाणे " औषधिकरण " या निबंधात चिकित्सकाला आवश्यक अशी सर्व माहिती दिली आहे.

औषधि वैद्याकरिता 'न्याय वैद्यकाची मूलतत्त्वे' हा निबंध एका नवीन दृष्टीने लिहिला आहे. ती दृष्टि औषधि वैद्याला असणे फार जरूर आहे

एकूण हे पाच ही निबंध फार उपयुक्त असे आहेत. ते प्रसिद्ध करण्याबद्दल सर्व होमियोपॅथिक चिकित्सकातर्फे मी श्री कृष्णराज महानुभाव याना धन्यवाद देतो. आणि समचिकित्सकानी हा ग्रंथ जरूर वाचावा व अभ्यासावा अशी विनति करतो.

यवतमाळ — ना. म. नंदुरकर

१०-४-५५ — B. A , L L. B., M. L A

होमियो-बायोकेमिस्ट

कार्याध्यक्ष, होमियोपॅथिक आणि बायोकेमिक

मेडिकल कॉलेज, यवतमाळ.

सच्चिकित्सा प्रकाशिका
सुधारून वाढविलेली दुसरी आवृत्ति

—o:◡:o:◡:o—

होमिओपाथी व बायोकेमिक पद्धतीचे तज्ज्ञ म्हणून भारतात प्रसिद्धी पावलेले व त्या पद्धतीच्या मध्यप्रदेश वैद्यक मंडळाचे अध्यक्ष विद्वद्रत्न डॉ. के. ल दप्तरी, बी. ए., बी. एल्. डी. लिट्; सब् असिस्टंट सर्जन डॉ. नी. रा माऊस्कर (नाशिक) व डॉ. नी. के. दप्तरी या तिघा वैद्यराजानी या ग्रंथात सपूर्ण वैद्यकशास्त्र विशद करून सागितले आहे. औषधोपचाराची सर्वांना आकलन होणारी कमी खर्चाची व सर्व रोगाचे समूळ उच्चाटन करणारी क्षाराक्षारपद्धति यात अवलंबिली आहे.

'रुग्णपरीक्षण' व 'लौकिकरोगचिकित्सा' असे या ग्रंथाचे दोन विभाग केले असून, पहिल्या विभागात रोग्याच्या अंतर्बाह्य लक्षणावरून रोगाचे परीक्षण कसे करावे याचे सशास्त्र व पद्धतशीर वर्णन केले आहे. दुसऱ्या विभगात सर्व रोगाची लक्षणे देऊन त्याची चिकित्सा, पथ्ये व औषधी-योजना शास्त्राला अनुसरून व चाळीस वर्षांच्या स्वानुभवावरून विस्तार-पूर्वक स्पष्ट केली आहेत

यवतमाळ, आकोला आणि नागपूर येथील सरकारमान्य होमिओपाथी व बायोकेमिक कॉलेजाना क्रमिक पुस्तक म्हणून हा ग्रंथ लावण्यात आलेला आहे. या ग्रंथाचे हिंदी भाषातर होत आहे.

मजबूत पुठ्याची बाधणी व आर्टपेपरचे मोहक वेष्ठण असलेल्या आठशे पानाच्या या ग्रंथाची किंमत केवळ पंधरा रुपये ठेवण्यात आलेली आहे टपालखर्च वेगळा.

(धर्मार्थ रुग्णालय व नादार विद्यार्थी याना हा ग्रंथ निम्या किंमतीत देण्यात येईल.)

पुस्तके मिळण्याचा पत्ता·—

कृ. मु. महानुभाव

गोरक्षण मुद्रणालय, वर्धा मार्ग, नागपूर.

होमिओपथिक निबंधपंचक

अनुक्रमणिका

समचिकित्सेनें रोगप्रतिबंध

१. समचिकित्साच रोगहरणात अत्यन्त प्रभावी आहे तरी तिनेहो काही असाध्य रोगी दुरुस्त होऊ शकत नाहीत शिवाय रोग झाल्यावर तो दुरूस्त करण्यापेक्षा तो मुळीच होऊ न देणे जास्त हितकर आहे म्हणून रोगप्रतिबंधाची (Prophylaxis) आवश्यकता सिद्ध होते.

२ रोगप्रतिबंधाकरिता रोगाची कारणेच होऊ न देणे हाच खरा उपाय आहे. म्हणून रोगाच्या कारणाचा विचार करून ती होऊ न देण्याच्या किंवा असलेली घालविण्याच्या उपायाचा विचार करणे जरूर आहे.

३. रोगाची कारणे दोन आहेत, एक तर शरीरातच असलेली अन्तस्थ रोगप्रवृत्ति आणि दुसरे रोगक्षोभक बाह्य कारण; बाह्य कारणे वाईट हवा, पाणी कींवा अन्न वाईट राहणी, शीतोष्णाची बाधा, विषयाचें अतिमात्र सेवन किंवा अल्पसेवन, मनक्षोभ, रोगी मनुष्याचा सहवास, रोगविषांचा संसर्ग इत्यादि आहेत. हीं दोनही कारणे एकत्र झाल्याशिवाय रोग उत्पन्न होत नाही ही गोष्ट सर्वसमत आहे.

४. अर्थात् रोगप्रतिबंध करण्याकरिता ह्या दोन कारणापैकी कोणतेही एक नाहीसे केले तरी पुरे आहे. काही लोक बाह्य कारणे नाहीशी करण्यावर जोर देतात तर दुसरे काहीं लोक अंतस्थ रोगप्रवृत्ति नाहीशी करण्यावर जोर देतात. हे दोन ही प्रयत्न हितकरच आहेत.

५. तथापि बाह्य कारणे सपूर्णपणें नाहीशी करणें अशक्य आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे .रोगकारक जन्तु सर्वत्र इतके पसरले असतात व इतके उत्पन्न होत असतात की ते संपूर्णपणे नाहीसे करणे मनुष्यास अशक्य आहे. हवा पाणी व अन्न ह्यांत होणारे नैसर्गिक विकार टाळणे मनुष्याच्या शक्तिच्या बाहेर आहे म्हणून रोगाचीं बाह्य कारणे नाहीशी करण्यावरच विसंबून न राहता अन्तस्थ रोगप्रवृत्तिच घाल-

विण्याचा प्रयत्न करणे जरूर आहे "उपानद्गूढपादस्य सर्वा चर्मावृतेव भू" (पाय चामडयाने झाकले तर सर्व पृथ्वीच चामडयाने झाकल्या सारखे होते) त्या प्रमाणेच अन्तस्थ रोगप्रवृत्ति नाहीशी केल्याने सर्व बाह्य कारणे नाहीशी केल्यासारखेच होते

६. अन्तस्थ रोगप्रवृत्ति घालविण्याची इष्टता सिद्ध झाल्यावर ती कशी उत्पन्न होते ह्याचा विचार केला पाहिजे. ती दोन प्रकाराने उत्पन्न होते एकतर ती जन्मजात असते म्हणजे कोणताही मनुष्य जन्मताच काही काही रोगाची प्रवृत्ति घेऊनच जन्मतो. जसे, प्रत्येक मनुष्य गोवर व माता हया रोगाची प्रवृत्ति घेऊनच जन्मतो, किंवा काही मनुष्य मूळव्याधि कींवा दमा हयाची प्रवृत्ति घेउनच जन्मतात, दुसरे, मनुष्याच्या राहणीमुळे ही काही रोगाची प्रवृत्ति उत्पन्न होते उदाहरणार्थ श्रम कींवा व्यायाम कमी करणाऱ्यात खुड रोगाची (Gout) प्रवृत्ति उत्पन्न होते व तिला थंडी हया बाहय कारणाची जोड मिळाल्यास खुडरोग उत्पन्न होतो. अर्थात् अतस्थ रोग प्रवृत्ति उत्पन्न न होऊ देण्याचा एक उपाय चांगली राहणी हा आहे. पण एवढयाने पुरेसे कार्य होऊ शकत नाही जन्मजात रोगप्रवृत्ति कींवा वाईट राहणीने उत्पन्न झालेली रोगप्रवृत्ति कशी घालवावी हा प्रश्न शिल्लक राहतो.

७. अतस्थ रोगप्रवृत्ति घालविण्याची शक्ति शरीरातच असते असे दिसून येते माता व गोवर हे रोग एकदा झाल्यानंतर पुनः होत नाहीत ह्याचे कारण शरीराने त्या रोगाची अतस्थ प्रवृत्ति घालविली हेच असू शकते. ह्या क्रियेची उपपत्ति ही आहेच. आमच्या "Bodily Reaction &c" ह्या ग्रंथात शारीरिक प्रतिक्रियेचे नियम सिद्ध केले आहेत त्यातील III (c) (२) ह्या नियमाप्रमाणे कोणत्याही रोगावर शरीर जी प्रतिक्रिया करते, ती रोगक्रियेपेक्षा जास्त असते. अर्थात् त्या प्रसगीं शरीरप्रतिक्रियेचा काहीं भाग रोगहरणाकडे खर्च झाल्यानंतर त्या शरीरप्रतिक्रियेचा काही भाग शिलक राहतो व त्या शिलक राहिलेल्या भागाने त्या रोगाची जी अंतस्थप्रवृत्ति त्या शरीरात होती तीच घालविली जाते म्हणूनच तो रोग

त्या शरीरास पुन्हा होत नाही किंवा झालाच तर फार सौम्य होतो (Bodily Reaction &c परिच्छेद ४३ आणि १६४ पहा). ह्या प्रमाणे शरीर अतस्थ रोगप्रवृत्ति घालविते; आणि रोगप्रतिबंध करते.

८. शरीरात दिसून येणाऱ्या ह्या नैसर्गिक रोगप्रतिबंधक्रियेचे आपणास अनुकरण करता येते. कृत्रिम उपायांनी सौम्यरोग शरीरात उत्पन्न करावा म्हणजे त्यावर शरीर प्रतिक्रिया करून तो सौम्य रोगही घालवील आणि त्या रोगाचा प्रतिबंधही करील. असे मातांचा प्रतिबंध करण्याकरिता आपण करीतच असतो ह्यातील शारीरिक प्रतिक्रिया वरील प्रतिक्रिया नियम III (c) (२) प्रमाणे होते तथापि प्रतिक्रिया II प्रमाणे ही असेच कार्य होऊं शकेल, त्या नियमाप्रमाणे होणारी शारीरिक प्रतिक्रियाही कोणत्याही रोगकारक द्रव्याच्या क्रियेपेक्षा जास्त असते. अर्थात् ती प्रतिक्रियाही ती क्रिया नाहीशी करून शिवाय अतस्थ रोगवृत्ति असल तरी नाहीशी करील. प्रतिक्रिया नियम III (c) (२) प्रमाणे क्रियाप्रतिक्रिया होण्यास रोगकारकद्रव्य फार जोरदार पाहिजे किंवा त्याच्या पुष्कळ मात्रा दिल्या पाहिजेत, त्यापेक्षा कमी जोराचे द्रव्य दिल्यास किंवा कमी मात्रा दिल्यास क्रियाप्रतिक्रिया नियम II प्रमाणे होतात. ह्या क्रियेमध्ये प्रत्यक्ष रोग उत्पन्न न होता, केवळ अतस्थ रोगप्रवृत्तिच वाढते व प्रतिक्रियेच्या एका अशाने अतस्थरोगप्रवृत्तीतील वाढ नाहिंशी होऊन शिल्लक राहिलेल्या अशाने मूळची अतस्थरोगप्रवृत्ति कमी होते. व ह्या रीतीने रोगप्रतिबंध होतो. एकूण होमिओपथिक औषध रोगकारकच असल्यामुळे, ते रोग जो उत्पन्न करते तोच रोग दुरुस्त तर करतेच आणि शिवाय त्याच रोगाचा प्रतिबंध ही करते.

९. हा सिद्धांत अनुभवसिद्धही आहे. डॉ. हॅनिमान् नें ई. स. १७९९ साली, स्कारलेटिना अथवा Scarlet fever (लोहितागज्वर) च्या साथीच्या वेळीं ह्याचा अनुभव घेतला. त्यानीं त्या रोगाची चिन्हे Belladonna च्या सिद्धिचिन्हांशी जुळतात असे पाहून त्या रोगावर

Belladonna ची १/४३२ ग्रेनची मात्रा एका मुलीस दिली. त्यानें ती मुलगी २४ तासात बरी झाली. नंतर त्या मुलीच्या इतर भावंडास ही ती औषधी दिली. आणि जरी त्या भावंडास त्या रोगाच्या रोग्याचा सपर्क होत होता तरी त्यास तो रोग झाला नाही. असाच अनुभव त्यास दुसऱ्या कुटुंबात ही आला. त्या विषयीं ते म्हणतात.

" I reasoned thus: a remedy that is capable of quickly checking a disease in its outset, must be its best preventive and the following occurrence strengthened me in the correctness of my conclusion Some weeks previously three children of another family lay ill of a very bad scarlet fever the eldest daughter alone, who upto that period. had been taking Belladonna internally for an external affection of the joints of her fingers to my great astonishment did not catch the fever although during the prevalence of other epidemics she had always been first to take them. This circumstance completely confirmed my idea I now hesitated not to adminster to the other five children of this numerous family this divine remedy as a preventive, in very small doses and as the particular action of this plant does not last above three days, I repeated the dose every secenty-two hours and they all remavined perfectly well without the slightest symptoms throughout the course of the epidemic and amid the most virulent scarlatina emanations from the sisters

who lay ill with the disease" (Life of Hahnemann by Bradford pages 61—62)

ह्या अनुभवावरून नि:संशय सिद्ध होते की ज्या समचिकित्सेच्या औषधाने रोग बसतो त्यानेंच त्याचा प्रतिबंध ही होतो.

१०. माता संबंधाने असाच अनुभव घेण्यास आज अवकाशच नाही. [बहुतेक सर्वांस माता काढलेल्या असतात. कारण कायद्यामुळे प्रत्येकास माता काढणे भाग पडते] तथापि ह्यासंबंधानें प्रयोग निराळ्या रीतीने केले गेले आहेत. माता काढण्यापूर्वी माताचे होमिओपथिक औषध देतात. त्यानंतर माता काढल्या तरी त्या उमटत नाहीत. ह्यावरून त्या होमिओपथिक औषधाने मातारोगाचा प्रतिबंध होतो हें सिद्ध होते Malandrinum हे एक माताचे होमिओपथिक औषध आहे. त्याविषयी Dr. Wm. J Guernsey लिहितात की

" Its antidotal power can be determined by any one in the manner that the writer has many-times tested, namely, by administering the medicine as a preventive of vaccination. Even repeated operations will not ' take ' after the remedy has been exhibited. " (Note on page 198 of Jousset's Practice of medicine 1901) Kali-muriaticum हें ही एक माताचे होमिओपथिक औषध आहे.त्याविषयीं ही पुढील विधान सांपडते " Dr. Saunder of Londen, asserts that Kali mur. is prophylactic of the disease. He has never known a vaccination to ' take ' when the remedy has been given either directly before or after it in the 3X potency. In epidemecs none of his patients get the disease if Kali mur has been administered as a prophylactic " (Twelve Tissuc Remedies by Drs.

Boericke and Dewey 1914 page 309) थुजा (Thuja) हेंही एक माताचे होमिओपथिक औषध आहे. त्या विषयीं डॅा. जयसूर्य, हैद्राबाद, ह्यानी आपला अनुभव ता. २४-२५ दिसेंबर १९४९ रोजी भरलेल्या होमिओपथिक कन्हेंशनच्या अध्यक्षपदाहून सांगितला आहे त्यात म्हटले आहे कीं थुजा ३०X चे दहा थेंब, पाणी पिण्याच्या रांजणात टाकले. व त्या रांजणातीलच पाणी पिण्यास लोकास सांगितले. पाण्री पिणाराने पाणी पिवून पुन रांजण पाण्याने भरुन टाकावा असेंही सांगितले. ह्याप्रमाणे तीन गावच्या लोकानी केले. त्या तीन गावांत माताची साथ आली नाहीं तथापि भोवतालच्या गावात साथ फार जोराची होती,

११. एकून रोगाच्या होमिओपथिक औषधांनेंच रोगाचा प्रतिबंध होतो पण ह्याचे दोन प्रकार आहेत, एक सौम्य रोग 'उत्पन्न होईल' इतकें औषध देणे व दुसरा सौम्यही रोग उत्पन्न होणार नाही इतके थोडे औषध देणे. पहिल्या प्रकारात औषध एकदाच दिले तरी त्याचा रोगप्रतिबन्धक परिणाम पुष्कळ काळ जन्मभर देखील टिकतो. जसे एकदाच माता काढल्यापासून जन्मभर देखील रोग प्रतिबन्ध झालेला दिसून येतो. दुसऱ्या प्रकारात प्रत्यक्ष रोग उत्पन्न होत नाहीं रोगप्रतिबन्धक परिणाम थोडा वेळ टिकतो आणि औषध वारंवार द्यावे लागते.

१२. रोगप्रतिबन्धार्थ औषध देण्याच्या रीतिही दोन आहेत एक औषध तोंडातून देणे आणि दुसरी रक्तातून देणे रक्तातुन दिलेल्या औषधाने पुष्कळ तोटे दिसून आले आहेत. उदाहरणार्थ माता काढण्यापासून कित्येकास खरुज उत्पन्न होते, कित्येकास धावरे (erysepalas) होते (ह्या गोष्टी ग्रंथात सांगितल्या असून मी स्वत अनुभविलेल्या ही आहेत) आणि कित्येकास मस्तिष्कदाह (Encephalitis) ही होतो हे ग्रंथात स्पष्ठ लिहिले आहे. शेवटच्या कारणामुळे इंग्लडात मोठी चळवळ व सत्याग्रह होऊन पार्लमेंटने माता काढण्याची सक्ति बन्द केली. ह्या

शिवाय अनेकाना एकाच वेळी माता काढताना योग्य काळजी न घेतल्या नर एकाचेरुपि रक्तपितंश (Syphilis) वगैरे दुसऱ्यात सक्रमित होतात. ह्या कारणामुळे तोडाने औषध देणेच निर्दोष आहे.

१३. रक्तातुन द्यावयाचे औषध ही दोन प्रकारचे असते. एक, रोगापासून होणारे स्रावच जसे गाईच्या मातेच्या फोडातुन निघणारा स्राव दुसरे, मासरसात वाढविलेले जिवंत कींवा मारलेले रोगजन्तु; ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या औषधात मोटा धोका आहे. त्या औषधातील मासरसाने Foreign protein किंवा Foreign Serum ने केव्हा केव्हा Anaphylactic shock आणि Serum Sickness नावाने धोके उत्पन्न होतात. त्या औषधातील मासरसाचा बहुतेक अश काढुन टाकल्यामुळे हे धोके कमी झाले आहत, तथापि अजीबात नाहीसे झाले नाहीत. आणि ही औषधे वारवार रक्तातुन घेतली तर शरीरप्रकृतीवर ही वाईट परिणाम होण्याचा फार सभव असतो. म्हणून ही औषधे रक्तातुन न घेता प्रतिबन्धक होमियोपथिक औषधि तोडातुन घ्यावी.

१४. रोगप्रतिबन्ध किंवा रोगनिर्वहण करण्याविषयी होमिओपथिक औषधाशी स्पर्धा करणारी दुसऱ्याही एका प्रकारची औषधे निघाली आहेत घोड्याला रोगकारक जतूंचीच मात्रा पुनः पुन देतात. पहिल्या पहिल्या मात्रानी त्याला सौम्य रोगच होतो. परतु त्यापासून रोगप्रतिबंध करण्याची शक्ति घोड्यात उत्पन्न होते. म्हणून शेवटच्या मात्रेने त्या घोड्यास तो सौम्य रोगही उत्पन्न होत नाही. असे झाले म्हणजे त्या घोड्याच्या रक्तात रोगप्रतिबंधक पदार्थ (Anti bodies) आहेत असे समजले जाते. म्हणून त्या घोड्याच्या रक्ताचा द्रवभाग (Serum) रोगप्रबंधार्थ किंवा रोगहरणार्थ मनुष्यास रक्तातून देतात हा एक प्रकारची विपरीत चिकित्साच आहे. हिने उत्पन्न झालेली रोगाला प्रतिबंध करण्याची शक्ति थोडाच काळ टिकते हे सर्व मान्य आहे. व त्याचे कारण ही उघड आहे. ही चिकित्सा एक क्रिया आहे व तीवर

शरीर प्रतिक्रिया करून क्रियेनें घडविलेला परिणाम नाहींसा करील किंवा प्रतिक्रिया दुसऱ्या नियमाप्रमाणे झाल्यास क्रियेने घडविलेल्या परिणामाच्या उलटा ही परिणाम शरीर घडवील म्हणजे शरीरस्थिति रोगाला अधिकच अनुकुल (More susceptible) होईल हीच चिकित्सा रोगहरणार्थ शरीरस्थ रोगजंतू मारण्याकरिता केली तरी ह्या चिकित्सेतही Anaphylactic shock आणि serum sickness ह्याचे भय आहेच. म्हणून ही ही चिकित्सा त्याज्यच आहे.

१५ एकूण होमिओपथिक औषधानीच रोगप्रतिबंध करावा हे ठरते ही औषधे ही रक्तातून देऊं नयेत. होमिओपथिक औषध कोणता तरी सौम्य रोग उत्पन्न होई पर्यंत द्यावे. ज्या रोगाच्या प्रतिबंधार्थ तें औषध आपण देतो तोच रोग त्याने उत्पन्न केल्यास उत्तमच आहे. पण त्याने दुसराच रोग उत्पन्न केला तर त्या मनुष्याच्या टिकाणी त्या रोगाची प्रवृत्तिच जन्मतः नाही असे सिद्ध होईल व तें ही चागलेंच आहे. ह्या रीतीनें दीर्घकाल टिकणारी रोगप्रतिबंध शक्ति उत्पन्न होईल. कोणता तरी सौम्य रोग उत्पन्न होई पर्यंत औषध न दिलें तर अल्पकाल टिकणारो रोगप्रतिबंधशक्ति उत्पन्न होईल व औषध वारं वार द्यावें लागेल-ह्या सही कोणतीच हरकत नाहीं किंवा प्रत्येक साथींत एकच मात्रा :१०००० (दहाहजार) शक्ति ची घ्यावी. ह्यासही कोणतीच हरकत नाहीं.

१६. आतां महत्वाच्या रोगाचीं रोगप्रतिबंधक औषधे सागतो.

(१.) **माता करितां** Malandrinum, Vaccininum, Variolinum, Thuja किंवा Kali mur द्यावे Kali mur बरोबर Ferrum Phos ही द्यावें. कारण मातामध्ये हया दोनहीचींही चिन्हे असतात.

(२) मंथरज्वराकरिता, FirrumPhos,Kali mur, KaliPhos आणि Natrum mur किंवा Aconite व Baptisia किंवा केवळ Rhus द्यावे.

(३) **पटकी करिता** Kali Phos व Mag Phos ही मुख्य औषधे आणि Natrum mur हे सहाय्यक औषध घ्यावे. किंवा Arsenicum, Cuprum आणि Veratrum ही आळीपाळीने द्यावी

(४) क्षयाकरिता, Natrum mur, Calcar Phos आणि Silicea आळीपाळीनें द्यावींत किंवा Tuberculinum द्यावे

(५) **घाटमर्पाकरिता** Kalimur, Calc Fluor आणि Kali Phos आळीपाळीने द्यावेत. किंवा Phytolacca, द्यावे.

(६) **लहान मुलाचा लकवा** ह्या करिता मुख्य औषध लवण आणि सहाय्यक औषध इध्मभूज्वालिक हा आळिपाळीनें घ्यावीत.

(७) प्रलापक सन्निपाता (Typhus) करिता लौहज्वालिक, लवण, आणि इध्मभूज्वालिक (Ferrum Phos Nat mur आणि Kali Phos) आळीपाळीने द्यावे. किंवा. Rhus किंवा Aconite व Baptisia किंवा Aconite आणि opium किंवा Aconite व Arsenic द्यावे.

(८) प्लेगाकरिता लोहज्वालिक (Ferrum Phos) इध्मभूलवण (Kali mur) आणि इध्मभूज्वालिक (Kali phos) आळीपाळीने घ्यावे. त्या त्या रोगाची साथ आली असता किंवा त्या त्या रोगानें पीडित असलेल्याच्या सानिध्याचा प्रसंग आला असता हीं औषधे घ्यावी रोग्यापासून दूर राहणे, अहितकर अन्न पाणी न घेणे हें ही उपाय करावेच ते ग्रंथात सांगितले असतातच, किंवा रोगप्रतिबंधक औषधाचे रोग ज्याने ज्याने वाढतात त्याचे त्याचे सेवन करू नये. अहितकार आहार विहार न करणे हेंच मुख्यत. रोगप्रतिबंधक आहे हें लक्षात ठेऊन वागावे. खरू-जेची होमिओपथिक नसलेली चिकित्सा केल्याने जे रोग होतात त्या पैकीच क्षय व महाकुष्ट आहे हें जाणून खरजेची योग्य होमिओपथिक चिकित्सा करावी. खरजेची खरीं होमिओपथिक औषधे चिन्हानुसार लवण, अस्थिसुधा आणि सिकता ही आहेत. खरजेची योग्य चिकित्सा केल्याने अनेक रोगाचा प्रतिबंध होतो.

पाळीच्या ज्वराचा प्रतिबंध किंवा निर्हरण करण्याकरिता कुईनाईन देण्याची वहीवाट आहे. ती चूक आहे. त्यानें काहीं म्हणजे फारच थोडे पाळीचे ज्वर पूर्णपणे बसतात आणि पुष्कळ पाळीचे ज्वर दबतात आणि ते दाबल्यागेल्यामुळे रोग्यास अग्निमांद्यादि पुष्कळ रोग होतात. ह्या रोगाचा प्रतिबंध करण्याकरिता पाळीच्या रोगावर कुईनाईन न घेणे हाच उपाय आहे. पाळीच्याज्वरावरबहुतेक प्रसंगी लवण Nat mur हेच औषध लागतें, किंवा काही थोडया प्रसंगी (जेथे पाऊस पुष्कळ पडतो व तळीं डबकीं पुष्कळ असतात अशा देशात) Natrum Sulph लागते. हे त्याच्या चिन्हावरून ओळखता येतें.

एकूण खरूज व पाळीचा ज्वर ह्याच्या अयोग्य चिकित्सेपासून पुष्कळ रोग होतात त्याचा प्रतिबंध करण्याकरिता त्याची योग्य चिकित्सा वर सांगिलेली करावी. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे कोणत्याही रोगाची योग्य होमिओपथिक चिकित्सा केल्यानेंच अनेक रोगाचा प्रतिबंध होतो. पुढील पूरणिकेची मदत घ्यावी.

Supplement (पुरणिका)
PROPHYLAXIS BY HOMOEOPATHY.

S No.	Name of Disease.	Nosode Potency. 30.	Other Remedies that may be used as prophylactics.
1.	Chickenpox	Varicilla	Antim T. 6, Rhux Tox 6.
2.	Cholera		Cuprum 30, Sulphur, 30.
3.	Diptheria	Diptherinum	Merc. Cynt, 6.
4.	Infantila Paralysis		Galsemium 6.
5.	Influenza	Influenzinum	Galsemium 6.
6	Mea les	Moribillinum	Pulsatilla 6.
7.	Mumps	Parotidinum	Mercurius
8	Plague	Plaguinum	Ignatia bean tied on arms
9.	Scarlet fever	Scarletinum	Belladonna 6.
10.	Small Pox	(Variolinum 6. Vaccinium 6.	Thuja 6.
11.	Typhoid	Typhoidinum	Baptisia 3.
12.	Tuberculosis	Bacillinum	Phosph. 30.
13.	Whooping Cough	Pertussin or (Conqueluchin)	Drosera 6.
14	Yellow Fever	Preparations of the nosode ?	Aconite 3. Aconite. 3.

N. B. :—1. Typhoidinum and Bacillinum may be used in the 200 potency with advantages.

2. The Potencies marked only suggestive and not obligatory.

शस्त्रक्रियाप्रसंगविज्ञान

लेखकः—डॉ. के. ल. दप्तरी

१ औषधिवैद्यालाही शस्त्रक्रियाप्रसंग ओळखता आला पाहिजे. कारण अशा प्रसंगी रोग्यास शस्त्रवैद्याकडे पाठविणे त्याचे कर्तव्य आहे. म्हणून औषधिवैद्याकरिता हा लहान ग्रंथ लिहीत आहे

२. आह्मीच केलेल्या रहस्यवर्णनात परिच्छेद ३२ मध्ये शस्त्रक्रिया केव्हा करावी ह्या प्रश्नाचा विचार केला आहे आणि तेथें शस्त्रक्रियाप्रसंगाचीं सामान्यतत्वे ठरविली आहेत तीं अशीं "ज्या प्रसंगी विपरीतचिकित्सा-करावी म्हणून मागे परिच्छेद १६ मध्ये वर दाखविले आहे, त्या त्या प्रसंगीं जरूर असल्यास शस्त्रक्रिया करावी हें उघड आहे. ह्या दृष्टीने शस्त्रक्रिया करण्याची जरूरी साधारणपणे पुढील प्रसंगी पडते. (१)शरीरात घुसललेलें शल्य बाहेर काढणे (२) आतरविद्रधिमध्ये झालेला पू फुटून शरीरात भलत्याच ठिकाणी शिरून मरण आणण्यापूर्वी तो विद्रधि फोडून पू बाहेर काढणे. (३)अतर्गळा (Incarcerated hernia पोटाच्या भिंतीस भोक पाडून त्यातून आतडी बाहेर येऊन बाहेरच अडकून पडणे) सारखे रोग शरीररूपी यंत्राची रचना बिघडवून व शरीरात होणाऱ्या निरनिराळया गतींला प्रतिबंध करून तत्काळ मारक होतात अशा रोगावर शस्त्रक्रिया करून तत्काळ मृत्यु टाळणे आडवे आलेले मूल कापून काढणे, मूतखडा काढणे, घाटसर्परोगात श्वासनलिकाभेद करणे, अत्यंत स्रावाच्या फुफ्फुसा-वरणप्रतिश्यायात हृदयादि इंद्रियाचे स्थानातर आणि फुफ्फुसाचा सकोच व त्यापासून होणारा मृत्यु टाळण्याकरिता टोचून पाणी बाहेर काढणे वगैरे क्रियाचा ह्यात अंतर्भाव होतो. (४) रक्तस्रावासारख्या विकारानें होणारी अत्यंत मारक अशी अशक्ति शस्त्रक्रियेनें टाळणे"

३. वरील उताऱ्यात विपरीत चिकित्सा करण्याच्या प्रसंगीं जरूर असल्यास शस्त्रक्रिया करावी असे सामान्य तत्व सागून पुढे अशा प्रस-गाची यादी दिली आहे. ती यादी पूर्ण नाहीं हें उघडच आहे. म्हणून "लौकिकरोगचिकित्सा" ह्या आमच्या ग्रंथात ठिकठिकाणीं शस्त्रक्रिया

करण्याच्या सूचना केल्या आहेत. त्यावरून शस्त्रक्रियेच्या प्रसंगाचे ज्ञान होईलच तथापि तेथें दिलेली ज्या ज्या प्रसंगाचीं लक्षणें परिपूर्णपणे सांगितलेली नाहींत ती परिपूर्णपणे सांगणे आणि ते प्रसंगही पूर्णपणें सांगणें जरूर आहे म्हणून हा ग्रंथ लिहीत आहे. लौकिकरोगचिकित्सेत रोगाचा जो क्रम आहे त्या क्रमानेंच येथे येथील विषयाचे वर्णन केले आहे. सामान्यतः हे लक्षात ठेवावें कीं योग्य होमिओपथिक उपचाराने रोग दुरुस्त होत नसेल तर शरीरातील यांत्रिकरचना बिघडल्याचा संशय घेऊन त्या रोग्यास शस्त्रवैद्याकडे पाठवावे.

४. रोग नंबर ८ मंथरज्वर ह्यात आतड्यास भोंक पडते तेव्हा शस्त्रक्रिया करण्याचा प्रसंग येतो. भोंक पडल्याचीं चिन्हें तेथे पान ३१ वर प्यारा ३ मध्ये सांगितली आहेत. ती उद्भवलीं तर शस्त्रवैद्याचा आश्रय घेणे आवश्यक आहे.

५. रोग नंबर १८ खाड्रूक ह्यात शस्त्रक्रिया करण्याची वहिवाट आहे पण आमच्या मते ह्या रोगात शस्त्रक्रियेची जरूरी नाही. शस्त्रक्रिया न करण्याचे फायदे तेथे पान ६२ वर शेवटच्या तीन ओळीत सांगितलेच आहे.

६. रोग नंबर २१ "जखम. लचकमार" ह्यात केव्हा केव्हा "शस्त्रक्रिया" करावी लागेल. हाड मोडणे, सांधा निखळणे, आणि जखम फारच मोठी किंवा खोल असणे ह्या तीन प्रसंगी शस्त्रवैद्याची गरज पडेल. हाड मोडल्याची चिन्हे पुढील प्रमाणे आहेत. (१) अपघाताच्या किंवा माराच्या प्रसंगी इन्द्रियात एका एकी काही मोडल्याचा आवाज आणि संवेदना झाल्याचे आणि तीव्र दुःख होत असल्याचे आणि इन्द्रियाच्या हालचालीने ते दुःख वाढत असल्याचे बिमार सांगतो (२) दुसऱ्या बाजूच्या त्याच इन्द्रियाशी तुलना करिता सूज दिसते, माराचे चिन्ह व दु;ख असते, रंग ही बिघडलेला दिसतो (३) हाडाचे वेगळाले दोन तुकडेच झाले असल्यास, इन्द्रिय हाड मोडल्याच्या

ठिकाणी वाकविता येते. इन्द्रिय आपले कार्य अगदीच करू शकत नाही किंवा अंशतः करते. (५) इन्द्रियाच्या आकारात बदल होतो.

(६) केव्हा केव्हा मोडलेल्या हाडाच्या तुकड्याचीं टोके एकमेकावर घासल्याचा आवाज ऐकूं येतो. क्षकिरणानीं पाहून हाड मोडल्याचे निश्चितपणें ठरविता येते. सांध्यातून हाड निखळल्याची चिन्हें अशीं: (१) दुसऱ्या बाजूच्या तशाच इंद्रियाशी ताडून पाहता, आकार बिघडलेला दिसतो. (२) इंद्रियाची हालचाल पूर्वी प्रमाणे होऊं शकत नाही, बिमारास किंवा दुसऱ्यासही इंद्रिय पूर्वीप्रमाणें हालविता येत नाही (३) दुःख, माराची चिन्हें आणि सूज ही असते. वरील चिन्हावरून हाड मोडलें किंवा सांध्यातून निखळले असल्यास बिमारास शस्त्र वैद्याकडे पाठवावे. जखम फार मोठी किंवा खोल असल्यास ती शिवण्याची जरूरी असतें त्याकरिता बिमारास शस्त्र वैद्याकडे पाठवावे.

७. रोग नंबर २७ मूळव्याधि, ह्यावर शस्त्रक्रिया करण्याची फार प्रवृत्ति आहे पण ती फार वाईट आहे. त्या शस्त्रक्रियेनंतर काहीं काळानंतर रोग पुन: परत येतो किंवा रोग्यास दुसरा कोणतातरी रोग जडतो. रक्तस्राव फार जोराचा होत असेल आणि त्यामुळें मृत्यूचें भय दिसत असेल तर रक्तस्रावावरील मंद विपरीत चिकित्सा करावी (**"सौम्य विपरीत चिकित्सा** पहा") त्यानेंही कार्य सिद्ध होणार नाहीं तरच शस्त्रक्रिया करावी.

८. रोग नंबर २९ गंडमाळा, ह्यात शस्त्रक्रिया करण्याची पूर्वी फार प्रवृत्ति होती पण तिच्या वाईट परिणामामुळें अलीकडे ती बरीच कमी झाली आहे. ह्या रोगात शस्त्रक्रिया केव्हाच करु नये, तसेच रोग नम्बर ३१ अंकुररोग ह्यात हीं शस्त्रक्रिया केव्हाच करू नये.

९. रोग नंबर ३२ रक्तार्बुद ह्यात शस्त्रक्रिया करू नये. कारण शस्त्रक्रियेनंतर रोग पुन वाढतो. तथापि ह्या रोगात अतिशय दुःख असते ते टाळण्याकरिता शस्त्रक्रिया करावी. तिनें रोगी काही काळ दुःखापासून मुक्त राहील पण रोग पुनः उद्भवेल.

१०. रोग नंबर ३७ घाटसर्प ह्याच्या "लौकिकरोग चिकित्सेत" पान १२० वर वर्णिलेल्या पहिल्या प्रकारात घशातील सूजेचा जोर फार असल्यास शस्त्रक्रिया करावी म्हणजे बाहेरून श्वासनलिकेला छिद्र पाडावे. रोगाचे योग्य औषध ही द्यावेच .

११. रोग नंबर ३८ कर्णमूळज्वर ह्यात शस्त्रक्रिया करू नये. मामुली खाडकाप्रमाणे त्याची चिकित्सा करावी.

१२. रोग नंबर ४६ मधुमेह ह्यात होणारी साधी खाडके, पसरट खाडके किंवा काळपुळी ह्यावर शस्त्रक्रिया केव्हाच करू नयें.

१३. रोग नंबर ५१ व ५२ गलगंड व निर्नेत्रगलगंड ह्यावर शस्त्रक्रिया करू नये.

१४. रोग नंबर ५५ नासार्श ह्यावर शस्त्रक्रिया करू नये.

१५. रोगनंबर ६४ पार्श्वशूलज्वर ह्याचा प्रकार (ब) फुफ्फुसावरण-प्रतिश्याय ह्यात प्रथमपासून योग्यचिकित्सा लवणानें केली गेली तर शस्त्रक्रियेची गरजच पडणार नाहीं पण रोग फारच वाढल्यास आणि श्वासोच्छवासात फारच कष्ट होत असून मृत्युचे भय दिसल्यास, सुई टोंचून थोडे म्हणजे असेल त्याच्या १।३ पाणी काढावें (Aspiration) जास्त पाणी काढल्यास रोग पुढें फारच जोर करतो. फुफ्फुसावरणात केव्हा केव्हा पूही होतो. तो जास्त झाला असल्यास व तो भलतीकडे जाण्याचें भय असल्यास सुईनें बाहेर काढावा. जौसेटच्या मतें पू झाल्यास तो कोणत्याही प्रकारे बाहेर काढावाच आणि शिवाय योग्य औषधही द्यावे. मला वाटते औषधींनीं पू न जिरला तर तो शस्त्रक्रियेनें बाहेर काढावा आणि औषध ही चालू ठेवावे. (औषधींनीं पू जिरतो कीं काय हा प्रश्न प्रत्यक्ष अनुभवानें ठरवावा,)

१६. रोगनंबर ६५ जलोरस्क हा रोग बहुतेक असाध्य असला तरी त्यात ही श्वासोच्छवासात फारच कष्ट होऊं लागल्यास थोडे पाणी सुईनें काढावें.

१८. रोगनंबर ७१ दंतरोग ह्यात दात फार किडका व ढिला झाल्या मुळे त्रास देत असेल तरच उपटून काढावा. दात पोकळ असेल तर वो

उपटून काढता येत नाहीं अशा दातातील दुःख औषधीनी बसत नसेल तरच, शस्त्राने हिरडी फाडून तो काढावा. एका बाईवर असा प्रसग आला असता चित्राश्म्यानें दातातील दुःख गेले व तो प्रसग टळला. हिरडीतून पू निघत असल्यास (Pyorrhoea) दात उपटू नयेत. ता पू पोटात जाऊन अनेक रोग उत्पन्न करतो ही गोष्ट खोटी आहे हा रोग बहुतेकास असतो व त्याने त्यास काही होत नाही, त्याने फक्त दात पडतात. योग्य औषधि उपायानी हा रोग बसू ही शकतो. पण त्यास वेळ व पथ्य फार लागते.

१९ रोग नंबर ७३ उपजिव्हपिंडाचे रोग ह्यात वाढलेले पिंड शस्त्रक्रियेनें काढून टाकतात. पण ती फार मोठी चूक आहे. कारण त्या शस्त्रक्रियेनंतर त्या रोग्यास दुसरे रोग उत्पन्न होतात. उलट औषधीने हा रोग बसू शकतो.

२०. रोग नंबर ७९ जाठरव्रण ह्या रोगात, रोग औषधाने दुरुस्त न झालातर, जठराचा रोगी भाग कापून टाकण्याकरिता शस्त्रक्रिया करतात त्यानें केव्हा केव्हा फायदा होतो म्हणतात. ह्या शस्त्रक्रियेंत केव्हा केव्हा जठर ऊर्ध्वलघ्वंत्राशीं जोडून देतात. जाठरव्रणामुळे जठरास भोक पडल्यास (ह्याची चिन्हे लौ. रो. चि. पा २०९ वर दिलींच आहेत) तात्काळ शस्त्रक्रिया करावी. म्हणजे रोगी कदाचित् वाचेल.

२१. रोगनंबर ८२ " जठराधोद्वारसकोच " ह्यावर शस्त्रक्रियेनें जठर ऊर्ध्वलघ्वंत्राशी जोडण्याचा उपाय करतात. त्यानें फायदा होऊ शकतो.

२२. रोग नंबर ८४ स्नेहपाचनीव्रण ह्यावर ही जाठरव्रणाप्रमाणेंच शस्त्रक्रिया होऊं शकते.

२३. रोगनंबर ८६ आंत्रावरोध व ८६ अ सावरोध अंतर्गळ ह्यात शक्य असेल तर तत्काळच शस्त्रक्रिया करवावी. रोग नंबर ८५ आत्र-

मकोच ह्यात ही आतड्याचा सकुंचित भाग शस्त्रक्रियेने काढून टाक-ल्यास फायदा होण्याचा संभव आहे.

२४. रोग नंबर ८८ आत्रपुच्छदाह व पुच्छेवतीदाह हा रोग प्राथमिक अवस्थेत औषधानी बरा होतोच. त्या अवस्थेत शस्त्रक्रिया केल्यास रोग्यास दुसरा कोणतातरी रोग जडतो व तो जन्मभर सतावतो म्हणून पू झाला असेल तरच शस्त्रक्रिया करावी. पुवाची चिन्हे ग्रंथात दिलीच आहेत केव्हा केव्हा आत्रपुच्छात कोथही होतो. कोथ झाला असता दु ख ही केव्हा कव्हा अजीबात नाहीसे होत पण धमनी जास्त बारीक व जलद होते, व बिमाराची चर्या काळवंडते कोथाचे इष्मभूज्वालिक हे औषध आहे पण शस्त्रक्रिया करणेच इष्ट वाटते केव्हा केव्हा पू व कोथ ह्याचे मिश्रण असते तेव्हाही शस्त्रकिया करावी ह्या रोगात आतड्यास भोक पडून उदरावरणदाह ही केव्हा केव्हा होतो तेव्हाही शस्त्रक्रिया तत्काळ केली पाहिजे.

२५ रोग नंबर ९३ उदरावणदाह हा जर आतड्यास भोक पडल्यामुळे झाला असेल तर तत्काळ शस्त्रक्रियाच करणे जरुर आहे. उदरावणास भोक पडल्याची लक्षणे लौ. रो. चि. पान २३१-२३२ वर दिलेली आहेत.

२६ रोग नंबर ९४ जलोदर ह्यात शस्त्रक्रियेने फायदा होत नाही तथापि रोग्याची तकलीफ कमी करण्याकरिता मधुन मधुन थोडे थोडे पाणी शस्त्रक्रियेने काढण्यास हरकत नाही.

२७. रोग नंबर ९७ यकृद्विद्रधी ह्यात ही पू होताच शस्त्रक्रिया केली पाहिजे. पू झाल्याची चिन्हे ग्रंथात सांगितलीच आहेत.

२८. रोग नंबर १०२ पित्ताश्मरीशूल ह्यात शस्त्रक्रियेची गरज नाही परन्तु पित्ताशयात किंवा पित्तनलिकेत जमलेले खडे जर फार मोठे असले तर ते खाली स्नेह पाचनीत उतरु शकत नाहीत आणि पित्ताशयात किंवा पित्तनलिकेत राहुनच त्रास देतात. तेव्हा मधून

मधून जास्त होणारे एक सारखे दुःख असते किंवा दुःख अति तीव्र असून यकृत मोठे होते व कावीळही असतो. अशा वेळीं शस्त्र-क्रियाकरुन खडे काढून टाकणे आवश्यक असते.

२९ रोग नंबर १०९ "मूत्रपिंडात खडे होणे" ह्यात मोठा खडा दाह कीवा रक्तस्त्राव उत्पन्न करीत असेल तर तो शस्त्रक्रियेने काढून टाकुन खडा पुनः होऊ नये म्हणून औषधही द्यावे.

३० रोग नंबर १११ मूत्रपीडपूय ह्यात किंवा रोग नंबर ११२ परिमूत्रपिंडदाह ह्यात पू झाल्यास गळु भलतीकडेच फुटु नये म्हणून शस्त्रक्रिया करणे जरुर आहे

३१ रोग नंबर ११३ 'जलाढयमूत्रपिंड' ह्यात रोगाचे कारण नाहीसे करण्याकरिता शस्त्रक्रिया करावी लागेल किंवा मूत्रपिंड टोचून त्यातून मूत्र काढुन घ्यावे लागेल.

३२ रोग नंबर ११४ "चलत मूत्रपिंड" ह्यात रोगाचा जोर फार असल्यास शस्त्रक्रिया करून मूत्रपिंड पाटीकडील भितींशी शिवून टाकावा.

३३. रोग नंबर १२२ मूत्रसचय ह्यात मूत्र चोवीस तास न झाल्यास रबराच्या मूत्र नळीने मूत्र काढून घ्यावे. (सौम्यविपरीत चिकित्सा" पहा।

३४ रोग नंबर १२६ 'मूत्रमार्गव्रण' ह्यात "समचिकित्सेहुन भिन्न चिकित्सा केलेली असल्यास केंव्हा केंव्हा मूत्रमार्गात वण होतो व त्यामुळें मूत्रावरोध होतो अशावेळीं धातूच्या मूत्रनळीनें तो वण फोडावा लागतो म्हणून ही एक प्रकारची शस्त्रक्रियाच होते. म्हणून त्या रोग्यास शस्त्रवैद्याकडे पाठवावे आणि पोटातून जखमेचीं औषधें द्यावीं.

३५ रोग नंबर १४५ " लसिकापिन्डाचा दाह व वृद्धि" ह्यात मोठे झालेले पिंड शस्त्रक्रियेने काढू नयेत. कारण शारीरिक प्रतिक्रियेनें

तो रोग पुनः जोराने वाढतो हे रहस्यवर्णनात दाखविलेच आहे ३५ अ रोगनंबर १५८ मूत्राक्षेपक इयात गर्भ कृतिम प्रसूतिने होईल तितका लवकर पाडून घ्यावा. कृतिम प्रसूतिचा एक उपाय टिप्पणी नं. १० मध्ये सांगितला आहे हे अर्थात शस्त्रवैद्या-कडूनच करवावे. लौकिकरोगचिकित्सा पान ३५३ वरील सूचना पहा.

३६ रोग नंबर १६१ मस्तिष्कावरणदाह ह्या सारखाच 'मस्तिष्कावरणप्रतिश्याय' असा ही रोग होऊ शकतो ह्यात लवणाची चिन्हे राहतील व मस्तिष्कावरणात पाणी साचेल ते पाणी सुषुम्नावरणाच्या खालच्या भागात ढुंगणाजवळील पाटीच्या कण्यातून टोचून काढ-तात. (Lumbar puncture) ते पाणी थोडेसे काढल्यास त्यानें फायदा होण्याचा संभव आहे माझ्या दोन रोग्यात मात्र फायदा झाला नाही रोग नंबर १८१ सुषुम्नावरणदाह" ह्याला ही वर लिहिलेलें सर्व लागू आहे. रोगनंबर १६४ मस्तिष्कदाह ह्या रोगात ही पू झाल्यास शस्त्रक्रियेने तो पू काढुन टाकला पाहिजे.

३७ रोग नंबर २०३ "अस्थिकोथ" ह्यात मेलेले हाड केव्हा केव्हा शस्त्रक्रियेनेच काढावे लागते हे लक्षात ठेवावे.

३८. वर्ग २३ मध्ये सांगितलेल्या नेत्ररोगात केव्हा केव्हा अस्त्रक्रि-येची जरूरी असते ते प्रसंग सांगतो. (१) पापण्यावरील व्राऊ [खुपऱ्या] कोर्णी मोरचूत वगैरेनी घासतात तेव्हा पापण्यात व्रण होऊन त्यानी पापण्या आकुंचित होतात व त्यामुळे पापण्याचे केश नेत्रगोलास घासतात व दुःख आणि व्रण उत्पन्न करतात. अशा वेळीं पापण्यावर बाहेरून शस्त्रक्रिया करून त्या उरपतून टाकतात. हाच त्यावेळीं उपाय असतो. (२) मोतिबिंदु [रोगनंबर २११] हा रोग औष-धानें बरा झाला नाहीं तर शस्त्रक्रिया करून दुरुस्त करता येतो (३) काळ्या बुबुळाच्या अंतःपटात पू झाल्यास किंवा काळ्या बुबुळाच्या मागील पोकळींत पू जमल्यास व औषधानीं तो पू जिरण्याचा संभव दिसत नसल्यास

शस्त्रक्रियेनें पू काढून टाकावा लागतो. (४) काळयाबुबुळातील व्रणामुळे काळ्या बुबुळास भोंक पडल्यास त्या भोंकातून कनीनिकामंडळपेशी बाहेर येते. अशावेळीं शस्त्रक्रिया करण्याची जरूरी असते. काळयाबुबुळास भोंक पडण्याचा संभव असला तरी शस्त्रक्रिया करतात. (५) एक डोळा बिघडला तर त्यामुळेच दुसरा डोळा कधीं कधीं बिघडतो व आंधळा होतो. म्हणून दुसरा डोळा वाचविण्याकरिता बिघडलेला पहिला डोळाच पूर्णपणे काढून टाकावा लागतो. कनीनिकामंडळपेशी काळ्या बुबुळाच्या भोंकातून बाहेर आल्यास किंवा काळ्या बुबुळास अथवा स्फटिक मण्यास डिकून पडल्यास व त्यामुळे दुःख होत असल्यास किंवा डोळ्याच्या कोणत्याही भागास दाह किंवा प्रतिश्याय कोणत्याही कारणानें होऊन तो दुरुस्त न होता डोळयाच्या कलाच विकृत झाल्यामुळें डोळ्याची दृष्टि जाऊन त्यात दुःख कायमच असल्यास तो डोळा काढून टाकून दुसरा वाचविणे जरूर आहे.

(६) रोगनंबर २१२ "नेत्रनासानलिका व्रण" ह्या रोगात शस्त्रक्रिया करतात पण वास्तविक तिची गरज नाही. मी ह्याचे दोन रोगी लवण, अस्थिसुधा व सिकता ही उच्च मर्दनाची औषधे देऊन दुरुस्त केले (७) आशुकारी अधिमंथ रोगात ही शस्त्रक्रिया करतात परन्तु वास्तविक रोगी रोग सुरू होतात एक दोन दिवसातच वैद्याकडे आल्यास तो रोग शस्त्रक्रियेशिवायच " लवण व इध्मभूलवण " ह्याच्या उच्च मर्दनानी बरा होतो.

(८) सच्चिकित्साप्रकाशिकेत जे डोळ्याचे रोग वर्णिले आहेत त्याहून भिन्न असा कोणता तरी रोग डोळयास आहे असे दिसल्यास रोग्यास नेत्रतज्ञाकडे जाण्यास सांगावे व तो तज्ज्ञ जरूर दिसल्यास शस्त्रक्रिया करील. त्याने शस्त्रक्रियेची जरूर नाही असे ठरविलें तर कलाविकारातील (वर्ग ३२) वर्णनानुसार त्यास औषध द्यावे.

३९ रोग नंबर २२५ " आर्तवारम्भविकार " ह्यात जननेंद्रियाच्या रचनावैचित्र्यामुळे जेव्हा आर्तव उत्पन्न होते पण बाहेर येत नाही व त्याची गाठ बनत जाते तेव्हा शस्त्रक्रिया करणे जरूर आहे गाठीपासून

पुढे वर्णिलेला रक्तगुल्म (रोग नंबर २३७) होऊन त्यात पू झाल्याची चिन्हें. झाली तर शस्त्रक्रिया तत्काळच केली पाहिजे.

४०. रोग नंबर २२७ 'बस्तिग्रीवापिंडविकार' ह्यात दाहापासून पू होईल तर पू भलतीकडे जाऊं नये म्हणून शस्त्रक्रिया केली पाहिजे.

४१ रोग नंबर २२८ (३) अंडजलशोथ ह्यात करावयाच्या शस्त्रक्रियेचा खुलासा लौकिकरोगचिकित्सेत केलाच आहे. तेथे वर्णिलेली तिसऱ्या प्रकारची शस्त्रक्रिया एका क्षयप्रकृति मनुष्यावर केल्यानंतर त्यास लागलीच ज्वर व हागवण लागून तो त्यानी चार महिन्यात मरण पावल्याचे उदाहरण आम्ही पाहिले आहे.

४२. रोग नंबर २३४ (३) "गर्भाशयमुख उरफटणें" ह्यातील शस्त्रक्रियेचा खुलासा लौकिकरोगचिकित्सेत केलाच आहे.

४३. रोग नंबर २३५ (४) "गर्भाशयाचें स्थलांतर" ह्यात गर्भाशय खालीं घसरते किंवा उरफटून जाते तेव्हा औषधिचिकित्सा करण्यापूर्वी गर्भाशय स्वस्थानी बसवून व तेथून घसरू नये म्हणून पटबंधन करून रोग्यास निजवून ठेवले पाहिजे.

४४. रोग नंबर २३५ (६) "गर्भाशयाचे उपजत दोष" ह्यावर असलाच तर शस्त्रक्रिया हाच उपाय आहे. हे उघड आहे.

४५. रोग नंबर २३६ बीजवाहिनी व स्त्रीअंड ह्याचे रोग ह्यात पू झाल्यास शस्त्रक्रिया केली पाहिजे.

४६. रोग नंबर २३७ "रक्तगुल्म" ह्यात अतिरक्तस्रावामुळें किंवा पुवामुळे मृत्यूचे भय असल्यास किंवा बीजवाहिनीतच गर्भधारणा झाली असल्यास शस्त्रक्रिया केली पाहिजे.

४७. रोग नंबर २३८ सप्रतिबंध आर्तवाभाव शस्त्रक्रियेनें दुरुस्त होणे शक्य आहे. तरी अशी स्त्री शस्त्रवैद्याकडे पाठवावी प्रतिबंधजन्य पीडितार्तवासही हे लागू आहे.

४८ रोगनंबर २४० स्त्रियाचा वाझपणा हा रोग केंव्हा शस्त्रक्रियेने दुरुस्त होउ शकतो हे लक्षात ठेवावे

४९ रोग नंबर २४१ अ १ गर्भोदकाधिक्य ह्यात बाळंत होताना शस्त्रवैद्याची गरज लागेल हें लक्षात ठेवावे. रोग नंबर २४१ अ (२) रसग्रंथिगुच्छ ह्यातही मारक रक्तस्राव टाळण्याकरिता किंवा गुच्छ फारच मोटा झाल्यानें गर्भाशय फुटु नये म्हणून गुच्छ शस्त्रक्रियेने काढुन टाकावा तथापि तो पुनः वाढु नये म्हणून औषध घेतलेच पाहिजे

५० रोगनंबर २४४ " विलंबित प्रसूति " ह्या रोगात शस्त्रवैद्याची गरज पडण्याचा संभव असतो. ह्या रोगाचीं लक्षणे लौकिकरोगचिकित्सेत भरपूर दिलीं आहेत. तीं दिसताच शस्त्रवैद्याची मदत घ्यावी रोग नंबर २४५ बाळंतपणापूर्वी व नंतर होणारा रक्तस्राव ह्यास हो हे लागू आहे

५१. रोग नंबर २५५ " पिंडवृद्धिव ग्रंथि " ह्यावरील शस्त्रक्रियेचा विचार लौकिकरोगचिकित्सेत पूर्णपणे केला आहे. त्याचे सार असें आहे कीं बहुतेक ह्यावर शस्त्रक्रिया करूच नये.

५२. शेवटी औषधिवैद्यास महत्वच्या सूचना करून संपवितो शस्त्रक्रियेच्या आवश्यकेचा संभव कोणत्या रोगात आहे हें त्यास समजतेच. अशा रोगात, त्याने फार सावध रहावे आणि संशय येताच शस्त्र वैद्याची सल्ला घ्यावी. शस्त्रक्रिया आवश्यक असूनही करणे शक्य नसेल किंवा शस्त्रक्रिया केली तरी औषधाची गरज असेल तर औषध द्यावें. फुफ्फुसावरण प्रतिश्याया सारख्या अनेक रोगात व रोग्यात योग्य औषध प्रथमपासून चालू असले तर शस्त्रक्रियेची गरजच पडत नाहीं हे ही पण लक्षात ठेवावे. आणि अशा शस्त्रक्रियेचा प्रसंग योग्य औषधाने टाळणें हें ही औषधि वैद्याचें कर्तव्य आहे हें ही लक्षात ठेवावें.

—०×०—

श्री

सौम्य विपरीत चिकित्सा

प्रस्तावना

मध्यप्रदेश होमिओपथिक बोर्डानें परिक्षेकरिता Necessary Antipathic and Heteropathic tieatmant including .. use of the gubbrr Catheter and Saline water injection हा विषय अभ्यासाकरिता नेमला आहे त्याचे ज्ञान विद्यार्थ्यांस व्हावे म्हणून हा लहानसा निबंध आम्ही लिहिला आहे.

येथे आम्ही हे स्पष्ट करू इच्छितो कीं सौम्यविपरीत चिकित्सेच्या आवश्यकते विषयी होमिओपथिक विद्वान वैद्यामध्ये फार मतभेद आहे कोणी ही चिकित्सा केव्हाच आवश्यक नाहीं असे म्हणतात, तर कोणी असे म्हणतात कीं सौम्य विपरित चिकित्सेचे जे प्रसग दिसतात त्या प्रसगी होमिओपथिकच औषध कमी शक्तिचे म्हणजे तिसऱ्या शक्ति पर्यंतचे द्यावे . हॅनिमानच्या Organonच्या परिच्छेद ६७च्या टिप्पणीत जे त्याचे वचन आहे त्यात सौम्य विपरीत चिकित्सा सागितली नाही असे ही म्हणता येते. अशा वादग्रस्त परिस्थितीत ज्याना सौम्यविपरीत चिकित्सा आवश्यक वाटत असेल त्याच्या करिता हा निबंध आम्ही लिहित आहोत. त्यानी देखील ही चिकित्सा करणे होता होईल तो टाळावेच. असे प्रसग समचिकित्सकाच्या दृष्टिनें फारच थोडे येतील जे रोगी प्रथमपासूनच समचिकित्सकाकडे औषध घेत असतील त्यावर ही चिकित्सा करण्याचे प्रसग तर त्याहून ही फारच थोडे येतील, हें उघड आहे.

डा. रुद्रकुमार सिंह

डा. सी. व्ही. जोगी

१ आज जगामध्ये आपणास अनेक चिकित्सा पद्धती नजरेस येतात. परन्तु जी काही चिकित्सा आपण करणार तिचे स्वरूप काय आहे हें जर सूक्ष्म निरीक्षणाने बघितले तर आपणास असे आढळून येईल की सर्व चिकित्सा पद्धती तीनच वर्गात मोडु शकतात उपकरणे साधने औषधी देण्याची पद्धती किंवा इतर मालिश वगैरे सर्व विविध प्रकार जरी दिसत असले तरी त्यात सर्वसामान्य तीनच तऱ्हा आढळतात

. वर्तमानकाळी रोगाचे जे प्रचलित लक्षण असल, त्याचे विरुद्ध चिकित्सा करावयाची. उदाहरणार्थ समजा जर ताप चढला तर तो कमी करण्याकरिता थन्डा उपचार करावयाचा बद्धकोष्ट झाला असता ते शमन करण्याकरिता रेचक चिकित्सा करावयाची अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. याला आपण विपरीत चिकित्सा (Antipathy) समजावी

२. वर्तमानकाळी रोगाचे जे प्रचलित लक्षण असेल ते दूर करण्याकरिता असे उपाय योजावयाचे की ज्यानी अन्य लक्षण उत्पन्न होईल व प्रचलित लक्षणाचे शमन होईल. उदाहरणार्थ. डोकेदुखी कमी होण्याकरिता जुलाबाचे औषध देणे म्हणजे डोकेदुखी कमी होऊन हागवण लागते. ह्याला आपण विषम चिकित्सा (Heteropathy) समजावी.

३. वर्तमानकाळी जो प्रचलित लक्षणसमूह असेल, त्याचा सर्वांचा बारीक विचार करून तत्समच लक्षणे उत्पन्न करणारे औषध देणे ह्याचे नाव समचिकित्सा (Homoeopathy) होय. उदाहरणार्थ, जुलाब होत असले तर ज्याने जुलाब होईल असे औषध पण सूक्ष्म प्रमाणात देणे. प्रत्यक्षच उदाहरण म्हणजे, आपणा सर्वांना अनुभव असा आहे कीं चहा घेतला म्हणजे झोप येत नाही. हे जे कार्य शरीरावर घडते तें चहामधील Cafji ह्या औषधानें घडते. व हेच औषध जर सूक्ष्म-प्रमाणात घेतलें तर याच औषधाने झोप येते सकृद्दर्शनी जरी हा विरोध वाटत असला तरी अनुभव मात्र असा येतोच. अफू ही बेशुद्धी

करणारी असली तरी, बेशुद्धीकरिता अफू हे एक प्रभावी औषध आहे. ही समचिकित्सा (Homoeopathy) समजावी. एवढ्या एका तत्वाचा मग पुढें अनेक ग्रंथात विस्तार झाला असला तरी प्रमुख तत्व हेच आहे.

४ या तीनच प्रकारच्या चिकित्सा आहेत व असूं शकतात. आता खरी रोगहारक चिकित्सा कोणती ह्याचा आपण विचार करूं हा अनुभवाचा विषय आहे. आणि अनेक विद्वानानीं समचिकित्सेचे काय परिणाम होतात ते पाहून असे ठरविले आहे कीं समचिकित्साच खरी रोगहारक चिकित्सा आहे समचिकित्साच खरी व इतर सर्व खोट्या हे कसे असे विचाराल तर त्याला हें उत्तर आहे.

(१) चिकित्सा तीनच प्रकारच्या हें ठरल्यानंतर विषमचिकित्सेचा आपण विचार करू. एक लक्षण अगर लक्षणसमूह बरे करण्याकरिता जर दुसरें लक्षण किंवा लक्षणसमूह उत्पन्न झाला तर मनुष्य नीरोगी कसा होईल ? प्रचलित लक्षणे जरी गेली तरी नवीन झालेल्या लक्षणानें किंवा लक्षणसमूहानें तो पीडित राहीलच अर्थात् ही गोष्ट कोणताही सूज्ञ मनुष्यच काय परतु साधारण मनुष्य सुद्धा मान्य करणार नाही झालेल्या रोगापासून सपूर्ण रोगमुक्ति व्हावी व नवीन रोग उत्पन्न होऊ नये हीच रोग्याची इच्छा असणार आणि म्हणून कोणतीही चिकित्सापद्धती खरी असो, त्याला ही गोष्ट मान्यच केली पाहिजे की विषमचिकित्सा ही खरी चिकित्सा नव्हे.

(२) आता राहिलेल्या विपरीत चिकित्सेचा आपण विचार करू: —

विपरीत चिकित्सा, जरी तात्पुरता फायदा दाखवित असली तरी तो फायदा कायम टिकत नाही. पुष्कळदा असे अनुभवास येते कीं तोच रोग वापस उलटून येतो व उलटून आलेला रोग बहुदा जास्त जोरात येतो. उदाहरणार्थ, बद्धकोष्टाकरिता जुलाब घेतल्याने तात्पुरते बरे वाटते पण फिरून बद्धकोष्ट होते व असे होता होता जास्त जोराचें औषध घेतल्याशिवाय परमाकडे साफ होत नाही हा अनुभव अनेक लोकाचा आहे व तो अगदी खरा आहे.

कित्येकदा आपणास असे आढळून येते कीं विपरीत लक्षणच सांपडत नाहीं; जसे ऊष्णता अगर ताप ह्याकरिता थंडी हे विपरीत लक्षण सापडते किंवा बद्धकोष्टाविरुद्ध हागवण सापडतें पण त्याप्रमाणें प्रत्येक लक्षणाचें विरुद्ध लक्षण सापडत नाहीं. डोकेदुखी, पोटदुखी याचें विरुद्ध काय हा पेचच निर्माण होतो. म्हणूनसुध्दा ही चिकित्सा नेहमी होऊं शकत नाहीं

यावरून हें सिध्द होते कीं विपरीत चिकित्सा कायमचा फायदा देऊं शकत नाहीं,तसेच ही चिकित्सा नेहमी करता ही येत नाहीं. सबब ह्या पध्दतीनें पण रोग्याचे समाधान होऊं शकत नाहीं व नीरोगी अवस्था प्राप्त होऊं शकत नाहीं. सबब ही चिकित्सापध्दती कुचकामी आहे.

आता एकच चिकित्सापध्दती आपणासमोर उरते आणि ती म्हणजे समचिकित्सा.

समचिकित्सापध्दतीमध्यें असला अनवस्था प्रसग येत नाहीं. आज प्रचलित असलेल्या ३०० ते ४०० औषधाची सिध्दिचिन्हें इतकीं आहेत की त्यामध्ये मनुष्याला होत असलेलीं अनेक चिन्हें सर्व सापडतात, त्यामुळे अडचण निर्माण होत नाहीं दुसरी गोष्ट अशी कीं समचिकित्सेचा भरवसा नैसर्गिक प्रतिकारशक्ति वाढविण्यावर असल्यामुळें, रोगाचे शमन होते एवढेच नव्हें तर नैसर्गिक प्रतिकार शक्तीही पण साथसाथच वाढतें व त्यामुळे रोग उलटून येण्याची भोतिच रहात नाहीं. हें जरी तात्विक विवेचन झालें तरी अनुभव पण असाच येतो व खरा रोगहरणाचा उपाय म्हणजे मनुष्याची प्रतिकार शक्ति वाढविणें हाच होय ही गोष्ट निर्विवाद आहे व हीच गोष्ट इतर सर्व चिकित्साशास्त्रज्ञानी मान्य केली आहे. ह्या गोष्टीचा सविस्तर व सपूर्ण विचार डॉ. दप्तरीकृत "The Bodily Reaction &c च्या पहिल्या भागात केला आहे. तो वाचून ह्या विषयीं कोणाचीही खात्री होईल.

५. तथापि समचिकित्सा करीत असतांना आपणास कधीं कधीं असे प्रसग येतात कीं ज्या वेळीं विपरीत चिकित्सा करावी लागते असें

काही जणाचें मत आहें. डॉ. रुद्रकुमारसिंह ह्याचे मत उलट आहें पण डॉ के ल. दत्तरी ह्यानी आपल्या 'रहस्यवर्णनात' परिच्छेद १६ मध्ये अशा प्रसगी विपरीत चिकित्मा करणे जरूर आहे असे सागितले आहे.

आता त्याच्या मतें असे प्रसग का येतात व केव्हा येतात त्याचा आपण विचार करु.

(१) होमिओपथिक औषध काही विशिष्ट लक्षणसमूह उत्पन्न करते व हा लक्षणसमूह समान असल्यामुळे समचिकित्सा करीत असताना प्रथम रोग वाढल्यासारखा दिसतो. अशावेळी जर रोगी रोगाची तीव्रता सहन करू शकत नसेल तर म्हणजेच त्या तीव्रतेमुळे जीविताला धोका होण्याचा सभव असेल तर काय करावे असा पेंच पडतो अशावेळी तात्पुरती विपरीत चिकित्सा किंवा वेळ पडल्यास विषम चिकित्साही करण्यास हरकत नाहीं.

२) समजा एखादे वेळी नीरोगीस्थितींत असलेल्या मनुष्याला एकाएकी काही अपघात झाला उदाहरणार्थ इलेक्ट्रिसिटीचा धक्का बसला किंवा विहरींत पडून पाणी पोटात गेल्यामुळें किंवा फुफुसात शिरत असल्यामुळें किंवा एखादे एसिडसारखे द्रव्य पिल्यामुळें किंवा एखादे विष खाल्यामुळें एकाएकी मरण ओढवते आहे. असे जर दिसून येत आहे अशा वेळी जीवितशक्तीला तात्पुरते उत्तेजित करण्याकरिता उपाययोजना करावी लागते व ही उपाययोजना विपरीत पद्धतिची जसे की एसिड प्याला असता त्याला अल्कली प्यावयास देणें किंवा इतर काहीं खाल्ले असल्यास ओकण्याचें औषध देऊन ओकवुन टाकणे किंवा जीवितक्रिया उत्तेजित करण्याकरता तात्पुरते उत्तेजक औषध वापरणे; असे प्रसग जेव्हा येतात तेव्हा विपरीत चिकित्सा किंवा वेळ पडल्यास विषम चिकित्सा ही करावी लागते

(३) समचिकित्सा पद्धतीचा इलाज करीत असताना जर असे दिसून येत असले की रोगी निश्चितपणे सुधरु शकत नाही अशावेळी त्याचें मरण सुखकारक व्हावे म्हणून सुद्धा कधीं विपरीत चिकित्सा किंवा विषम चिकित्सा करावी लागते. उदाहरणार्थ कॅन्सरचा रोगी निश्चितपणें सुधरु शकत नाही तर त्याला होणाऱ्या वेदना फारच त्रासदायक असल्यास ह्या दुःखवेदना त्यास कळू नयेत म्हणून वेदना शमन करणारे औषध तुम्हाला द्यावे लागेल. कदाचित हीच परिस्थिति क्षयाच्या तिसऱ्या अवस्थेत कींवा मधुमेहासारख्या जटिल रोगामध्ये सुद्धा उत्पन्न होईल.

६. यावरुन आपणास साधारण कल्पना आली असेलच कीं विपरीत कींवा विषम चिकित्सा केव्हा करावी.

परंतु ही चिकित्सा कशा तऱ्हेची असावी ह्याची कल्पना मी आपणास देतो.

विपरीत चिकित्सा करताना आपणास तीन तऱ्हेची करता येते.

(१) चिकित्सा विपरीत पण ती फारच अल्प प्रमाणात

(२) चिकित्सा विपरीत पण रोगाच्या जोराच्या बरोबरीची

(३) चिकित्सा विपरीत पण फारच जोराची. आता आपण एखादे उदाहरण घेऊन समजाऊन सागण्याचा प्रयत्न करु. समजा एखाद्या रोग्याला १०६ ° ताप आहे. तो १०४ ° किंवा १०३ ° पर्यंत आणून ठेवु म्हणजे हें पहिल्या प्रकारचे उदाहरण झाले.

दुसऱ्या प्रकारचे उदाहरण घ्यावयाचे झाल्यास समजा बिमारास १०६ ° ताप आहे तो आपण १०० ° वर आणून ठेवला. हा झाला दुसरा प्रकार आणि तिसरा प्रकार म्हणजे समजा बिमाराम १०६ ° ताप आहे आणि तो आपण आपल्या उपचारानी ९८ ° वर आणून ठेवला म्हणजे ही फार जोराची अशी विपरीत चिकित्सा झाली.

तर ह्या तीन प्रकारापैकीं आपणास पहिल्याच प्रकारची चिकित्सा

त्याचा शरीरावर जो परिणाम होणार त्यावर शरीर प्रतिक्रिया करते आणि पहिल्या प्रकारात शरीरावर होणारी क्रिया ही सौम्य असल्यामुळे त्याची प्रतिक्रिया पण सौम्य होते आणि आपणास प्रतिक्रिया सौम्यच पाहिजे. आपण एखादे उदाहरण घेऊं. ताप १०६ ° आहे व तो १०४ ° पर्यंत उतरविला म्हणजे ही जी क्रिया केली ती सौम्य तऱ्हेची झाली व म्हणून शरीर जी प्रतिक्रिया करणार तिने ताप पुन: १०६ ° पर्यंतच चढेल. परतु क्रिया जर जोरदार केली तर प्रतिक्रियाही जोरदार होईल. उदाहरणार्थ ताप जर १०६ ° पासून १०० ° वर उतरविला तर शरीराला प्रतिक्रियेचा वाव मिळताच शरीर पुनः जोरानें ताप वाढविण्याचा प्रयत्न करणार व तो ताप पुनः १०७ ° किंवा १०८ ° पर्यंत जाईल. सबब सौम्य तऱ्हेची क्रिया करणारे उपचारच आपणाला उपकारक होतील. व अशा वेळीं आपणास हामिओपथिक औषध देण्यास वेळ मिळेल; किंवा हा सौम्य उपचार आपण होमिओपथिक औषध दिल्यानतर होणाऱ्या रोगवृद्धि करिता जर केला असेल तर तो होमिओपथिक औषधानें होणाऱ्या प्रतिक्रियेला फारसा बाध आणणार नाहीं.

तिसऱ्या तऱ्हेचो फार जोराची क्रिया केली तर कदाचित् जीविताला धोका होण्याचा सभव जास्त . उदाहरणार्थ १०६ ° चा ताप ९८ ° वर आणून ठेवला तर तो ९८ ° च्या पण खालीं जाऊन कदाचित् ९४ ° पर्यंत जाईल व मृत्युस कारण होईल, कारण जीवित शक्तीवर आपण फारच जोराचा आघात करीत आहो. किंवा प्रतिक्रियेला जर वावच मिळाला तर एकदम ताप वाढेल व तो कोठपर्यंत चढेल याचा काही नेम नाही. म्हणून तिसऱ्या तऱ्हेचो क्रिया ज्या उपचारानी होईल असले उपचार केव्हा ही करू नयेत.

आपण आतापर्यंत विपरीत चिकित्सा सौम्य तऱ्हेचीच का करावी याचा विचार केला. आता, विषमचिकित्सेविषयीं सागतो. ही सुद्धा सौम्यच तऱ्हेची करावी. कारण विपरीत चिकित्सेला जे नियम लागू होतात तसेच ह्या पद्धतीला पण लागू होतात.

तत्रत्र विस्तृत विवेचन करण्याची जरूर नाही.

आता विषम चिकित्सा केव्हा करावी तें सांगू. पुष्कळदा आपणास असे प्रसंग येतात कीं, आपणास विपरीत चिकित्सा करावयाची असून ही आपण ती करूं शकत नाहीं हे मागें दाखविलेंच आहे. अशा वेळी विषम चिकित्सा करावी व ती पण सौम्यपणें पहिल्या प्रकारात पडेल अशा सौम्य तऱ्हेची करावी.

७ आता रोग म्हणजे काय व लक्षणे म्हणजे काय ह्याचा विचार करू.

लक्षणे म्हणजे ज्याच्यामुळें शरीरात झालेला बिघाड पंचेन्द्रियाना व्यक्त होऊं शकतो अशीं चिन्हें आणि रोग म्हणजे असा विशिष्ट तऱ्हेचा एक लक्षणसमुदाय जो नेहमी तशाच तऱ्हेचा रोग्यामध्ये नजरेस येतो, उदाहरणार्थ, मलेरिया, थंडी वाजून ताप येणे, घाम येणें व नंतर ताप अगदीं उतरून जाणें व पुनः चढणें हे मलेरिया नावाचे रोगात नेहमींच आढळते म्हणून ह्या विशिष्ट लक्षणसमुदायाला 'मलेरिया' अथवा पाळीचा ज्वर असे नाव देण्याची प्रथा पडली आहे. तथापि लक्षणेंच जास्त महत्वाची आहेत. कारण रोगाचे नावावरून सर्वच लक्षणाची संपूर्ण कल्पना येत नाहीं आणि चिकित्सा जी करावयाची असते ती लक्षणाचीच करावी लागते.

रोगाच्या सर्व लक्षणाची विपरीत चिकित्सा करणें शक्य नाही. कारण सर्वच लक्षणाच्या विपरीत लक्षणें सापडतीलच असे नाहीं शिवाय सर्वच लक्षणें रोग्याला मारक असतीलच असें नाहीं. काही विशिष्ट लक्षणें जास्त प्रमाणात असल्यास तेवढयाच लक्षणाकडे जास्त लक्ष द्यावें लागते. उदाहरणार्थ एखादा टायफाईड ज्याला आत्रिक सनिपात (मंथर ज्वर) म्हणतात तो पाहू. या ज्वरामध्ये अनेक लक्षणें त्याच्या निरनिराळ्या अवस्थेमध्ये होतात. त्यापैकीं समजा ज्वरच जास्त वाढत असेल व तो शरीराला मारक होईल असें वाटत असेल तर तो आपणाला सौम्य उपायानीं कमी केला पाहिजे. याच ज्वरात दुसरें एक लक्षण पुष्कळदा

उत्पन्न होते व ते म्हणजे हागवण (Diarrhoea) अशा वेळी अति हागवणीमुळें शक्तिपात होत असेल तर फक्त हागवण कमी करण्याकरिता आपणाला सौम्य विपरीत चिकित्सा योजावी लागेल.

शिवाय हींच लक्षणें अन्य रोगात सुध्दा उत्पन्न होतील. जसें ज्वर हे सर्वसामान्य लक्षण अनेक रोगात उत्पन्न होईल. आणि एकदा ज्वराची विपरीत चिकित्सा सागितली कीं ती कोणत्याही रोगात जर ज्वर नावाचे लक्षण मारक होणार असेल तर त्यावर योजता येईल अर्थात् विपरीत चिकित्सा सागताना रोगवार चिकित्सा सागणे योग्य होणार नाही म्हणून लक्षणवारच ही चिकित्सा सागण्याचें योजिले आहे.

आता आणखी एका गोष्टीचा आपणास विचार करावा लागेल. व तो म्हणजे कोणते लक्षण किती तीव्र झालें असता शरीराला मारक होते. हें कसे ठरवावे हा पण प्रश्न नवशिक्या चिकित्सकाला अडेल. सबब प्रत्येक लक्षणाची चिकित्सा जेव्हा सागू तेव्हाच लक्षण किती प्रमाणात तीव्र असले म्हणजे मारक होऊं शकते हें पण सागणे इष्ट होईल. म्हणून तें येथे स्वतंत्र न सागता प्रत्येक लक्षणाचे विपरीत चिकित्सेचे वर्णन आता पुढे येणारच आहे तेव्हाच सागण्यात येईल.

८. आता आपण सर्वांत प्रमुख लक्षण म्हणजे ज्वर याविषयीं विचार करूं.

ज्वर हा अनेक निरनिराळ्या रोगामध्ये प्रधान लक्षण म्हणून आढळतो, व म्हणून त्याविषयीं सर्वांत प्रथमच विचार करणे योग्य होईल.

ज्वराचा वेग १०४° च्या वर गेला तर तो जीविताला धोका उत्पन्न करील. कारण ज्वरवेगा बरोबर धमनीचा ही वेग बहुतेक वाढत जातो. धमनीचा वेग वाढणे म्हणजे हृदयाचा वेग वाढणे अर्थात् हृदयाला जास्त वेळा स्पंदन करावे लागते. १००° ज्वर असताना धमनीचे ठोके १०० असतात व पुढे एक अंश ज्वर वाढला म्हणजे धमनीचे ठोके दहानीं वाढतात, इतक्या जास्त प्रमाणात धमनीचे ठोके

किंवा हृदयाचे ठोके वाढत असल्यामुळे १०४° तापाचे वेळीं धमनीचे ठोके १४० असावयास पाहिजेत व याचे वर जर धमनीचे ठोके गेले तर हृदय जास्त काम करावे लागल्यामुळें बंद होत जाण्याचा संभव असतो.

हें एक जसे कारण तसेच ताप जास्त वाढल्यामुळें केव्हा केव्हा मेदूवर पण मारक परिणाम उत्पन्न होण्याचा पण संभव असतो. म्हणून ज्वराचा वेग १०४° च्या वर जाऊं न देण्याची खबरदारी घ्यावी लागते व अशावेळीं जर आपणाकडे रोगी आला तर आपल्या समचिकित्सेच्या उपचारानीं ज्वरलक्षणें थोडी जास्तच होण्याचा संभव म्हणून प्रथम विपरीत चिकित्सा व नंतर समचिकित्सा करावी लागेल.

विपरीत चिकित्सा कोणती करावी:—

ताबडतोब जरूरीप्रमाणे डोक्यावर थंड पाण्याची कपड्याची घडी किंवा बर्फाची थैली ठेवावी. रबराच्या थैलीत बर्फ घालून ती सारखी डोक्यावर ठेवावी. जेथे बर्फ मिळू शकत नसेल तेथें मडक्याचे थंडगार पाण्यात कपडा भिजवून तो डोक्यावर ठेवावा व तो २ किंवा ३ मिनिटानीं बदलवावा. जेथे बर्फाची थैली मिळू शकत नाही पण बर्फ मिळू शकतो, तेथे बर्फाच्या थंडगार पाण्याच्या पट्टया डोक्यावर वारवार ठेवाव्या. ह्या चिकित्सेत सारखे १५ मिनिटानीं किंवा अर्ध्या तासानी ताप पहात असावे.

आजकाल कोलनवाटरचा प्रचार फार झालेला आहे. परतु आमचे मते थंड पाण्यापेक्षा तें विशेष जास्त काम करते असे नाहीं. शिवाय कोलनवाटरमध्ये स्पिरिट व इतर वासाचे पदार्थ असल्यामुळे समचिकित्सेच्या दृष्टीने तें द्रव्य योग्य नाही शिवाय ते द्रव्य फारच महाग आहे. हिंदुस्थान सारख्या गरीब राष्ट्रात असल्या द्रव्याचा प्रचारच न झालेला बरा असे आमचें स्पष्ट मत आहे.

आपल्याकडे कोणत्याही खेड्यांत शेतातील चिक्कण माती सहजच मिळू शकते ती थोडीदाट भिजवावी. अंटिफ्लाजिस्टिनच्या लेपाप्रमाणें दाट असावी. अशी दाट झालेली मातीएका पातळ फडक्याच्या अर्ध्या

भागावर लेपाप्रमाणें घालावी व फडक्याचा अर्धा भाग मातीवर झाकण टाकावा म्हणजे रोग्याच्या दुसऱ्या कपड्याना माती लागणार नाही. अशा रीतीनें तयार झालेली पट्टी बेंबीच्या खाली ओटीपोटावर ठेवावी हा चिक्कण मातीचा लेप फारच चांगलें काम करतो असा माझा अनुभव आहे. हा चिक्कण मातीचा लेप १५ मिनिटानीं किंवा अर्ध्या तासानें वाळला म्हणजे बदलवून टाकावा. व ती माती फेकून द्यावी. व पुनः दुसरी माती वापरावी अशा रीतीनें सारखे लेप ओटीपोटावर दिल्यास ताप वर जाणार नाहीं व जेथे बर्फ वगैरे मिळू शकत नाही, तेथें फारच उपयोगी व अल्प खर्चांत होण्यासारखा हा प्रयोग आहे.

निळ्या (Blue) रंगाच्या शिशींत पाणी घालून ती शिशी उन्हामध्ये दोन तास ठेवून तें पाणी थंड झाल्यावर अर्ध्या तासानीं दोन दोन तोळे द्यावे. हा प्रयोग पण करून पाहण्यासारखा आहे.

यावर सुचविलेल्या उपायानीं तापाचा वेग १०३° च्या खालीं येऊं देऊं नये, व १०३° वर उतरल्यास लगेच योग्य होमिओपथिक औषध द्यावे.

कित्येकदां आपणास असें आढळून येईल की या उपायानी सुद्धा ताप कमी होत नाहीं किंवा आपणास असे रोगी मिळतील कीं ज्याचा ताप १०६° किंवा त्याचे वर आहे असे रोगी आपल्या सारख्या ऊष्ण कटिबंधाच्या अति ऊष्ण प्रदेशात फार मिळतात व विशेषतः जेव्हा उन्हाळ्यात बाहेरील तापमान फार असते अशा वेळी अति जास्त तापाचे रोगी मिळतात. अशा वेळीं जरा तीव्र पण रोगाच्या दृष्टीने सौम्यच अशा विपरीत चिकित्सा केली पाहिजे. ती करण्याचे प्रकार खालील प्रमाणें आहेत.

(१) अंग पुसणें (Sponging):—

रोग्याचे सर्व अंग थंड पाण्यानें पुसून काढावें तापाचा वेग जर १०६ पर्यंत असेल तर थंडच पाणी वापरावे पण तापाचा वेग १०६°

च्या वर असेल तर बर्फाचें पाणी वापरावयास हरकत नाहीं.

थंड पाण्यानें अंग पुसून काढण्याच्या वेळी खालील प्रमाणे काळजी घ्यावी. अंग पुसताना शरीराचे एक एक अंग पुसून काढावे व थंड पाण्याने अंग पुसल्या बरोबर लगेच कोरडया टावेलाने ते कोरडे करून घ्यावे व त्यावर हवा लागणार नाही याची काळजी घ्यावी. सर्व दारे लावून घ्यावीत, व थंड पाण्याने पुसलेले अंग लगेच झाकून ठेवावे. बर्फाचे पाण्याने अंग पुसताना या गोष्टीची विशेष काळजी घ्यावी किंवा एकदमच सर्व शरीरास थंड पाण्याने स्नान घालावे व वरील प्रमाणेच काळजी घेऊन सर्वांग पुसून कोरडे करून रोग्यास झाकून निजवावे.

थंड पाण्याने अंग पुसण्यामुळे फुफ्फुसदाह (Pneumonia) किंवा फुफ्फुसप्रतिश्याय (Broncho-Pneumonia) होण्याचा संभव असतो. सबब फुफ्फुस दाह किंवा फुफ्फुस प्रतिश्याय किंवा खोकला असणाऱ्या रोग्यामध्ये हा उपाय किंवा सर्वांगास स्नान घालण्याचा उपाय हो करूच नये.

वर सांगितलेल्या उपायांनीं घामाची छिद्रें मोकळी होतात व पुन्हा घाम चांगला आला तर घाम येण्यामुळे पुन्हा ताप कमी होण्यास मदत होते.

(२) बर्फाच्या पाण्याचा इनिमा इनिमाच्या पिचकारीने द्यावा. पाणी चार किंवा आठ औंसाचे वर देऊं नये (एक औंस = २½ तोळे) ह्या उपायानें सुद्धा ताप पुष्कळदा लवकर कमी होतो. विशेषत हा उपाय ताप अति जास्त असतानाच करावा

केव्हा केव्हा ताप जास्त असताना ताप खाली येऊ देण्याची वाट पाहात असण्यापेक्षा योग्य होमिओपथिक औषध द्यावे व नंतर विपरीत चिकित्सा करावी. विपरीत चिकित्सेनें ताप कमी करून नंतरच औषध देण्याचा नियम कटाक्षानें पाळण्याची जरूरी नाहीं

कधीं कधीं उन्हाळ्यात बाहेरचे ऊष्णतामान ११६ किंवा ११८

असताना काही रोग्याचे उष्णतामान झळेमुळें १०७ ते ११० पर्यंत देखील जाते. अशा वेळीं सर्व शरीराला ओल्या थंड कपडयानें गुंडाळून वर वारा घालावा. त्यामुळे तापमान लवकर कमी होते तापमान कमी होताच रोग्यास पुसून कोरडे करावे व लगेच योग्य होमिओपथिक औषध द्यावे

९. ज्या प्रमाणे ताप जास्त असताना रोगी दगावण्याचा संभव असतो, त्या प्रमाणेच शरीराचे उष्णतामान स्वास्थ्यस्थितीतील उष्णता मानापेक्षा फार कमी झाल्याने ही रोगी दगाऊ शकेल. अशा वेळीं सुध्दा आपणास विपरीत चिकित्सा करावी लागेल.

आता आपण तापमान कमीतकमी किती असावे ह्याचा विचार करू.

कमीतकमी तापमान ९५ किंवा ९४ पर्यंत जरी असले पण इतर लक्षणे चांगली असली तर काळजी करण्याचे काही कारण नाही. इतर लक्षणे म्हणजे धमनीचा वेग उत्तम असणे व रोगी चांगल्या रीतीने बोलत असणे, व त्यात कोणतेच वाईट लक्षण दिसत नसणें. अशा वेळी कोणताही इलाज करण्याचे कारण नाही फक्त जरूर वाटल्यास थोडे हलके अन्न खाण्यास द्यावे व चिन्हानुसार लवण (Natrum Mur) किंवा इध्मभूक्षालिक (Kali Phos) द्यावे परंतु जर ताप ९५० पर्यंत आहे व त्या बरोबर जीव फार घाबरतो आहे, घाम येत आहे, रोगी बोलू शकत नाही, धमनी फार बारीक आहे, तिचा वेग फारच जास्त किंवा फारच कमी आहे वगैरे लक्षणे असतील तर मात्र उपाय करणे जरूर आहे.

अशा वेळीं योग्य होमिओपथिक औषध द्यावें. व बाटल्यामध्ये गरम पाणी ठेवून त्या भोवती कपडा लपेटून त्या बाटल्या अंगाच्या भोंवती ठेवाव्या.

शिवाय नारिंगी रंगाच्या बाटलीत पाणी उन्हात दोन तास ठेवून ते तयार झालेलें पाणी थंड झाल्यानंतर वापरावे. दोन दोन तोळे पाणी अर्ध्या अर्ध्या तासाने द्यावे हे पाणी जरा संभाळूनच वापरावे, कारण तें शरीरात फारच उष्णता उत्पन्न करते.

१०. धमनी स्पंदनः— हे एक महत्वाचें लक्षण आहे. सर्व साधारणतः धमनीचा वेग एका मिनिटाला ७२ ते ८० पर्यंत असतो. व येथ पर्यंत असल्यास तो निरोगी अवस्थेचे लक्षण समजावे. तसेच तापाचे वेगाबरोबर धमनीचा वेग बहुदा वाढतो. १०० तापमानाला १०० धमनीचा वेग हे बरोबर आहे. तसेच प्रत्येक एक डिग्री ताप वाढल्या बरोबर धमनीचा वेग १० नी वाढतो. हे सुद्धा साधारण लक्षण आहे. सबब तापाचा वेग व धमनीचा वेग ह्याचे प्रमाण १०० ला १००, १०१ ला ११०, १०२ ला १२०, १०३ ला १३०, १०४ ला १०० असल्यास साधारण प्रमाण बरोबर आहे. परतु या प्रमाणात पुष्कळदा फरक आढळतो. उदाहरणार्थ टाईफाइडचे अथवा आंत्रिकसंनिपाताचे म्हणजेच मंथरज्वराचे रोग्यात प्रारभी प्रारभी धमनीचा वेग तापमानाच्या वेगाच्या मानानें कमी असतो. पाळीच्या ज्वरातही (Malaria) असे केव्हा केव्हा असते. हे चागले लक्षण आहे. परतु काही मंथर ज्वराचे रोग्यामध्यें तसेच बहुतेक क्षयी रोग्यामध्ये धमनीचा वेग तापाच्या मानाने असावा त्यापेक्षा जास्त असतो. किंवा पाडुरोग्यात सुद्धा धमनीचा वेग ह्या प्रमाणेच जास्त असतो. असा क्षयी, क्षयप्रकृति रोगी अगर पाडुरोगी जर एखादा आशुकारी रोगानें बिमार झाला तर त्याच्या धमनीचा वेग जास्तच वाढण्याचा सभव आहे. धमनीचा वेग जास्त झाल्यामुळे रोगी दगावतात. सबब धमनीच्या वेगाकडे लक्ष देणे जरूर आहे. सामान्य प्रकृतिचा मनुष्य देखील एखाद्या आशुकारी बिमारीनें रोगी झाल्यास त्याच्यामध्ये सुद्धा धमनीचा वेग जास्त होऊन मृत्यु येण्याचा सभव आहे. धमनीचा वेग जास्तीत जास्त एका मिनिटाला १४० च्या वर जाऊ देऊ नये. तो वेग सम चिकित्सेने लवकर कमी होणार नाही, तर त्याला विपरीत चिकित्सा करावी लागेल.

डिजिटलिस नावाचे औषध धमनीचा किंवा हृदयाचा वेग करणारे म्हणून प्रसिध्द आहे. ह्या औषधाचे टिंकचर वापरतात. परतु टिंकचर हें उष्णकटिबंधात खराब होत असल्यामुळे हे वापरण्याचे ऐवजी त्याचे मुख द्रव्य डिगाक्षीण, ज्यामुळे हे कार्य होते ते वापरावे. हे द्रव्य बाजा-

रात ॲलोपथिक औषधाचे दुकानात बरोज वेलकम कंपनीने केलेले f ळने. तें औषध निश्चित प्रमाणात दिल्यानें धमनीचा वेग निश्चित प्रमाणात कमी होतो. सर्वसाधारणतः ह्या गोळया '२५ (Mg) च्या येतात. अशा दोन गोळया एका वेळीं दिल्याने धमनीचा वेग १० नीं कमी व्हावयास पाहिजे व दर चार तासानी हाच डोस द्यावा व हे द्रव्य इतक्या प्रमाणात द्यावे की धमनीचा वेग १२० पेक्षा कमी होणार नाहीं. एकदम जास्त औषध देऊन धमनीचा वेग ७० ते ८० पर्यंत आणण्याचा प्रयत्न करू नये हें औषध तोंडानेच द्यावे. किंवा डिगिटॅलिस 2x (Digitalis 2x Madaus and Co) चें दर तीन तासानी द्यावे. औषध दिल्यानंतर धमनीच्या वेगाकडे सतत लक्ष द्यावे लागते. सबब काळजीपूर्वक धमनीचा वेग एक एक तासा तासाने पहात राहावे. धमनीचा वेग १२० वर उतरताच योग्य होमिओपथिक औषध द्यावें.

धमनीचा वेग कमीत कमी किती असावा ह्याचाही विचार करू. कमीत कमी वेग ६० पर्यंत असल्यास काळजी करण्याचें कारण नाहीं. परतु ह्याहीपेक्षा कमी होत असल्यास व धमनी बारीक असल्यास परंतु इतर लक्षणे चागली असल्यास त्याला खाण्यास हलके अन्न त्या अवस्थेंत पचूं शकेल असे द्यावें.

धमनीचा वेग कमी असून इतर लक्षणे वाईट असलीं तर मात्र विपरीत चिकित्सा करावी लागेल. व अशा वेळीं धमनीचा वेग जास्त करण्याकरिता उत्तेजक औषध द्यावें लागेल.

(१) चहा जास्त उकळलेला एक कपभर प्यावयास द्यावा.

(२) काफी-चागली गरम काफी थोडे दूध व साखर घालून प्यावयास द्यावी.

(३) ब्रँडी (एक्स्ट्रा नं. १) चहाच्या चमच्याने एक चमचा ब्रँडी व चार चमचे पाणी मिसळून द्यावें.

११. हागवण:—हें लक्षण सुद्धा जास्तच प्रमाणात असेल तर मारक होऊं शकते हें लक्षण प्रामुख्याने कॉलरा ह्या रोगात आढळते. किंवा टायफाईड (मंथर ज्वर) ह्या रोगात ही आढळते.

हागवणीचे चार प्रकार संभवतात,

(१) पाण्यासारखी पातळ परसाकडे होणें.

(२) आवयुक्त परसाकडे होणे व केव्हा केव्हा तीतून रक्त पडणे.

(३) पाण्यासारखी पातळ परसाकडे इतर रोगात उपद्रव म्हणून होणें.

(४) कॉलरा म्हणजेच पटकी.

प्रथम आपण साध्या हागवणीचा प्रकार नंबर १ चा विचार करू. धमनी बारीक व जलद होत असेल म्हणजेच शक्तिपाताचे भय उत्पन्न होत असेल तर हागवण कमी करण्याकरिता सौम्य विपरीत उपचार करावा लागेल. ह्या सौम्य उपचाराकरिता खालील चार प्रकारच्या औषधि वापराव्यात

(१) बिसमथकार्ब किंवा बिसमथ सॅलिसिलेट हें औषध १० ग्रेन ते ३० ग्रेन पर्यंत मोठया माणसास ॲलोपथिक डॉक्टर देतात. जास्तीत जास्त एका दिवसात ३० ग्रेनच्या वर देऊ नये. लहान मुलास वयानुसार प्रमाण कमी द्यावे. हें औषध एक कपभर पाण्यामध्ये मिसळून ढवळून पाजावे किंवा ह्या औषधाचें इमलशन डींक घालून तयार करतात तें द्यावे. एका चिनी मातीच्या खलबत्त्यात प्रथम डिंक ओला घेऊन नंतर त्यात पावडर टाकावी व घोटावें. चिट्चिट् आवाज आला म्हणजे त्यात प्रमाणशीर पाणी मिळवावे. दर १० ग्रेन ते ३० ग्रेनच्या एका डोसला पाणी १ औंस घ्यावें. जास्तीत जास्त एक मात्रा १० ग्रेनच्या वर असूं नये. औषध प्रत्येक वेळीं हालवून घ्यावे. चार चार तासानीं मात्रा जरूर वाटल्यास घ्यावी.

(२) कॅओलिनः—हें द्रव्य कोणत्याही ॲलोपथिक औषधि विकणाऱ्या औषधि विक्रेऱ्याकडे मिळू शकेल. हें द्रव्य अर्धा औंस ते २ औंस पर्यंत २४ तासातून पोटात गेले पाहिजे. बहुदा १०० ग्राम किंवा १५०० ग्रेन कॅओलिन २० औंस पाण्यात मिसळून ॲलोपथिक डाक्टर वापरतात. दोन दोन औंस तयार केलेले औषधाचे पाणी चार चार तासानीं घ्यावें. हें द्रव्य पाण्यात विरघळणारें नाहीं सबब सारखे ढवळून घ्यावे लागते. हें द्रव्य पाण्यात विरघळणारे नसल्यामुळें आतडींच्या आतील भागावर पातळ पापुद्र्या प्रमाणें बसून राहाते व त्यामुळे आतडींतील विषारी द्रव्यापासून आतडींचा बचाव करते.

हे औषध जास्त प्रमाणांत दिले तरी त्यापासून विशेष असे नुकसान नाहीं सबब इतर सर्व औषधापेक्षा हेच औषध चागले असे माझे स्वताचें मत आहे.

(३) टिंक्चर कॅटेच्युः—हे औषध साध्या काथापासून बनलेले आहे या औषधाचे वापरण्याचे प्रमाण ३० मिनिम्स ते ६० मिनिम्स दर प्रमाणे चार मात्रा ॲलोपथिक डॉक्टर देतात. संपूर्ण चोवीस तासात ६० मिनिम्सचे वर देऊ नये प्रत्येक चार तासानीं १० ते १५ थेंब औषध १ औंस पाण्यात मिसळून द्यावें. हे मोठया माणसाचें प्रमाण झाले. लहान मुलाना प्रमाणशीर कमी द्यावे.

(४) कोणत्याही हागवणीवर (पहिल्या तीन प्रकारच्या) निळ्या रंगाच्या शिशीतील पाणी मागे सागितल्या प्रमाणें तयार करून दर प्रत्येक दोन तासाला दोन औंस प्रमाणे द्यावे. पावसाळ्याचे दिवसात याच रंगाच्या शिशीतून तयार केलेली साखर पाण्यात विरघळून देतात. किंवा उन्हाळ्यात ४८ तास शिशी (पाण्याने भरलेली) उन्हात ठेवून पाणी तयार करावे व हे पाणी चार पाच थेंब दोन औंस पाण्यात मिळवून द्यावे

वरील सर्व औषधि हागवणीचे प्रमाण कमी करण्याकरिताच वापराव्या व नंतर लगेच योग्य होमिओपथिक औषध द्यावें.

आता हागवणाचा प्रकार नं. २ की ज्यामध्ये आवयुक्त परसाकडे होणें व तीतून केव्हा केव्हा रक्त पडणे हीं लक्षणे असतात त्यावर सुद्धा हींच औषधे वापरावीं लागतील. त्याप्रमाणेच इतर रोगात सुद्धा उपद्रव म्हणून हागवण लागत असेल तरी पण ह्याच औषधी वापराव्या.

आता हागवणीच्या चौथाप्रकार म्हणजे कॉलराः ह्या रोगात हागवणीबरोबर उलटीही पण असते म्हणून शरीरातून पाणी जास्तच प्रमाणात निघून गेल्यामुळें रक्ताचें घनत्व वाढून जाते. व हृदय हें असे घन झालेलें रक्त शरीरात खेळवूं शकत नाही. सबब हृदय बंद पडून मृत्यु येण्याचा सभव असतो.

अशा परिस्थितींत सलाईनचे इन्जेक्शन त्वचेखालीं द्यावे. सलाईन म्हणजे मीठाचे पाणी. मीठ म्हणजे सोडिअम् क्लोराईड (लवण) नावाचें द्रव्य व हे द्रव्य पाण्यात मिसळतात, व विरघळवितात सोडियम् क्लोराईड १% म्हणजे दर एक औंस म्हणजे १ पिंट पाण्याला ८० ग्रेन घेऊन तें शुद्धोदकात म्हणजेच बाष्पोदकात (Distilled water) मिळवावे व चागले उकळावे. किंवा इतक्या भानगडी करीत बसण्यापेक्षा, हें तयार केलेले नार्मल सलाईन, इन्जेक्शनच्या बाटल्यामध्ये भरलेलें आयतें तयार मिळते. व त्याची फारशी किंमत पण नाही त्या दृष्टीनें आयते तयार असलेल्या इन्जेक्शनच्या बाटल्या वापरणेच योग्य होईल.

सलाईनची जरुरी केव्हा पडतेः—खालील लक्षणावरुन सलाईनची जरूर आहे असे ओळखावे.

(१) तहान फार असणे, जीभ कोरडी असणे.

(२) चेहरा चिरमुटलेला असणे, गाल बसलेले असणें, डोळे खोल गेलेले असणे.

(३) त्वचा कोरडी असणे व त्वचेचा लवचिकपणा कमी होणें म्हणजे दोन बोटाच्या चिमटीत कातडी धरून वर उचलून नंतर सोडून दिली तर ती पूर्वस्थितीवर येण्यास फार वेळ घेणे.

(४) अंग, हात, पाय गार असणे.

(५) धमनी फार अशक्त असणे म्हणजे बारीक, मऊ, व फार जलद असणे.

(६) योग्य होमिओपथिक औषध उदाहरणार्थ कालीफास् वगैरे देऊनही त्याचा फायदेशीर असा परिणाम न होणे.

(७) तोंडावाटे पाजलेले पाणी न पचता उलटून जाणें. हें लक्षण जरी शेवटी सांगितले आहे तरी तें फारच महत्वाचे आहे पाजलेलें पाणी जर पचत असेल तर बहुदा सलाईन देण्याची गरज पडणार नाहीं.

हें सलाईनचें इन्जेक्शन त्वचेखाली कसे द्यावे ते पूरणिका १ मध्ये सांगितलें आहे.

आता आपण वर्णन केलेले सलाईन चांगले शरीरात जिरावे म्हणून ह्या सलाईनचे आधी एक शिराअंतर्गत अतिरिक्त लवणाची (Hypertonic Saline) पिचकारी द्यावी. हें इन्जेक्शन दिलेच पाहिजे असे नाहीं. कदाचित् लवण हेंच पोटातून घेण्याचें औषध असल्यामुळें व ते औषध जास्त शक्तीचें दिलेले असल्यामुळे त्वचा अंतर्गत सलाईन खेचून जिरवून घेण्यास मदत करील असे वाटते. अनुभव नाही.

अतिरिक्त लवणाचे इन्जेक्शन २० ग्रेन लवण (Sodium Chloride) १ औंस बाष्पजल (Distilled water) या प्रमाणात तयार करतात. असे तयार केलेलें सलाईन उकळून घेऊन शिराअंतर्गत देतात. आयते तयार मिळत असल्यास उत्तम व आयते तयार इन्जेक्शन् Hypertonic Saline ह्या नावानी मिळतात. हें इन्जेक्शन २० ते ३० सि. सि. शिरेमध्ये टोचावे त्यानंतर मग नार्मल सलाईन दोनही काखेच्या खालीं पूरणिका १ मध्ये सांगितल्या प्रमाणें द्यावें. शिरेमध्ये

इन्जेक्शन देण्याची रीति पूरणिका २ मध्ये सांगितली आहे.

जर तोंडानें पाणी पचत नसेल व वर दिलेली सलाईन देण्याची लक्षणे फार थोडया प्रमाणात असतील किंवा जरी ही लक्षणे पुढें येण्याचा संभव वाटत असेल तर सलाईन गुदद्वारा वाटे द्यावें.

प्रत्येक कॉलऱ्याच्या रोग्याला गुदद्वारावाटे जर सलाईन दिलें तर पिचकारीने त्वचा अंतर्गत किंवा शिराअंतर्गत सलाईन देण्याची गरज पडणार नाहीं किंवा कॉलऱ्यामध्ये अंग थंड होण्याची अवस्था उत्पन्न होते ती होणार नाहीं.

गुदद्वारावाटे सलाईन देण्याचे फायदेः—

(१) प्रत्येक कॉलऱ्याच्या रोग्याचें गुदद्वाराचें तापमान जास्त असते. व हेरून जरी ९५ ° तापमान असते तरी गुदद्वाराचें तापमान १०१ ° ते १०२ किंवा त्याचे ही वर असते तर हें तापमान सलाईन दिल्यानें कमी होईल. गुदद्वारावाटे द्यावयाच्या सलाईनचें तापमान सुमारें ८० ° असावे. बहुदा हेच तापमान पाण्याचे नेहमीच्या वातावरणात असते.

(२) गुदद्वारावाटे सलाईन दिल्यामुळे जरी सलाईन हागवणीमुळें काहीं प्रमाणात निघून जाईल, तरी काहीं भाग शरीरात आत शोषला जाईल, व त्यामुळे शरीरातील पाणी कमी होणार नाहीं.

(३) गुदद्वारावाटे सलाईन दिल्यामुळे हें सलाईन इनिमासारखे काम करून गुदद्वार स्वच्छ धुवून काढील. आणि शरीराची जी गुदद्वारा वाटे उत्सर्गक्रिया आहे तिला मदत करील. शिवाय गुदद्वारावाटे जे सलाईन आत देऊं त्यामुळें, शरीराला घाण बाहेर फेंकून देण्याकरिता जें पाणी बाहेर फेंकावें लागतें तें फेकावें लागणार नाहीं. म्हणून निसर्गशक्तीवर तेवढा ताण पडणार नाहीं.

सबब शक्य असल्यास व जरूर वाटत असल्यास गुदद्वारावाटे सलाईन जरूर द्यावे.

गुदद्वारावाटे जें सलाईन द्यावयाचे तें घरीं तयार केले तरी चालेल. इन्जेक्शनच्या बाटल्यातीलच सलाईन वापरण्याची जरुरी नाहीं. ८० ग्रेन लवण २० औंस किंवा एक पिंट पाण्यात ह्या प्रमाणात लवण पाण्यात मिळवावे म्हणजे सलाईन तयार होते.

गुदद्वारावाटे सलाईन देण्याची रीतिः—

एका स्वच्छ अशा एनिमापाटमध्ये वर सांगितल्याप्रमाणें तयार केलेलें सलाईन घ्यावे. एनिमापाटला लावलेली रबराची नळी व त्या नळीला लावलेली तोटीही सर्व अगदी स्वच्छ असावी. एनिमापाटला लावलेल्या तोटीला एक लघवी काढण्याचे रबरी कॅथेटर घट्ट बसवून घ्यावे. व हें कॅथेटर गुदद्वारात घालावे. कॅथेटर बरेच बारिक असतें, त्यामुळे तें गुदद्वारातून आंत घालण्यास विशेष अशी अडचण पडणार नाहीं तें सहा इंच पर्यंत आत घालावें कॅथेटर गुदद्वारातून निघून जाऊं नये म्हणून स्टिकिंग प्लॅस्टरनें चिकटवून घ्यावे. स्टिकिंग प्लॅस्टरची एक बोट रुंदीची पट्टी घेऊन तिचा मध्यभाग कॅथेटर भोंवती गुंडाळावा व तिची दोन टोके दोन बाजूंच्या ढुगणाला चिकटवून घ्यावी म्हणजे रोगी जरी कुंथला तरी कॅथेटर बाहेर फेकलें जाणार नाहीं तसेच एनिमापाटच्या रबरी नळीला एक विशिष्ट प्रकारचा चिमटा मिळतो तो बसवावा. म्हणजे सलाईन थेंब थेंब गुदद्वारात जाईल. पाणी एनिमापाटमध्ये किती प्रमाणात कमी होत आहे ह्याकडे वारंवार लक्ष द्यावे. व पाणी एकदम कमी होऊं देऊ नये. एनिमापाट साधारणतः ४ फूट उंचावर असावे

जेथें त्वचा अंतर्गत सलाईनची व्यवस्था होणें शक्य नसेल तेथें गुदद्वारावाटे सलाईन दिल्यानें बरेंच काम होऊं शकेल व ते, त्वचा अंतर्गत सलाईन देण्याच्या आवश्यकतेचीं जी चिन्हें मागें सांगितली आहेत त्या पूर्वीहि द्यावयास कांहीच हरकत नाहीं. किंबहुना गुदद्वारावाटे सलाईन दिल्यानें, त्वचा अंतर्गत सलाईन देण्याची कित्येकदा जरूर पडणार नाहीं. सबब हा सोपा मार्ग आधीपासून पतकरावा.

सलाईन म्हणजेच लवणोदक देणे हें हागवणीची विपरीत चिकित्सा नाहीं परंतु शरीरात जेव्हा पाणी कमी होते (Dehydration) त्याची म्हणजे निरुदकत्वाची, व त्यापासून जीं लक्षणें उत्पन्न होतात त्याची ती विपरीत चिकित्सा आहे. हागवणीमध्ये ही स्थिती नेहमी येते म्हणून त्याच्या अनुषंगाने येथे वर्णन केले आहे

१२ मलबद्धता·—हा विकार आजकाल फार प्रमाणात आढळून येतो. परतु ह्या विकाराकरिता विपरीत औषध घेणें व ते वारवार घेणे चागलें नाहीं ह्या विकारामुळें फारच त्रास होत असल्यास, पोट दुखत असल्यास किंवा पोट फुगलेलें असल्यास त्याकरिता विपरीत चिकित्सा करावी लागेल. योग्य होमिओपथिक औषध घेऊनही तात्कालिक फायद्याची आवश्यकता वाटल्यास, विपरीत चिकित्सा अल्प प्रमाणात करावी.

मलबद्धता आशुकारी रोगामध्ये असल्यास उत्तम असते. पण तीन किंवा चार दिवसाचे वर परसाकडे न झाल्यास ग्लिसरीनची एक पिचकारी किंवा अल्प पाण्याचा बस्ति द्यावयास हरकत नाहीं असे माझे मत आहे. पण डॉक्टर दत्तरी व डॉ रुद्रकुमारसिंह यांचें मत त्यापासूनही मथरज्वरात धोका होण्याचा संभव आहे असे आहे.

मलबद्धतेवर सौम्य विपरीत चिकित्सा म्हणजे बस्ति देणे. बस्ति पाण्याचा किंवा ग्लिसरीनचा देतात. पाण्याचा बस्ति देण्याकरिता बस्ति-पात्र (Enema Pot) बाजारात मिळते; तें प्रत्येक चिकित्सकानें अवश्य संग्रहीं ठेवावे. तसेंच ग्लिसरीनचा बस्ति देण्याकरिता पिचकारी मिळते ती पण संग्रही ठेवावी.

पाण्याचा बस्ति केव्हा द्यावाः—

पाण्याचा बस्ति देताना रोग्याचें बलाबल पाहून तो द्यावा. धमनी चागली असेल व रोगी अशक्त झाला नसेल तरच पाण्याचा बस्ति द्यावा. पाणी किती प्रमाणात द्यावें हें सुद्धा ठरविताना विचार करावा लागेल.

रोगी जर फार अशक्त असेल तर पाणी अल्प प्रमाणात द्यावे. एनिमापाट म्हणजेच बस्तिपात्र पाहिजे तसे मोठें किंवा लहान मिळते. एक पिंट म्हणजे २० औंस पाणी मावेल एवढे सर्वांत लहान असे बस्तिपात्र असते. व त्याच्या पेक्षा मोठे म्हणजे दोन किंवा तीन पिंट पाणी मावेल, एवढे मोठे ही बस्तिपात्र मिळत. अशक्त अशा रोग्यास ४ ते ५ औंस पाणी द्यावे याचे वर देऊ नये ४ ते ५ औंस पाण्याने थोडी परसाकडे साफ होईल. पाणी साधारणत: कोमट असावे पाण्यामध्ये साबण वगैरे मिळविण्याची गरज नाही. रोग्याची शक्ति चांगली असेल व धमनी चांगली असेल तर पूर्ण बस्तिपात्र (वीस औंस) द्यावयास हरकत नाही रोगी अशक्त असल्यास व एनिमा देणे जरूर असल्यास थोडया पाण्याचा एनिमा द्यावा किंवा ग्लिसरीनची पिचकारी द्यावी.

ग्लिसरीन २ औंसचे वर वापरू नये. लहान मुलास १ औंस ग्लिसरीननेच काम होईल. ग्लिसरीन पिचकारीत भरावें व रोग्यास डाव्या कडावर पाय पोटाशी घेऊन निजवून पिचकारीचें तोंड गुदद्वारात घालावे व पिस्टन (दट्या) दाबावे म्हणजे ग्लिसरीन आत जाईल. ग्लिसरीनची पिचकारी किंवा बस्तिपात्राची तोटी आत घालताना तिला थोडे तेल किंवा तूप लावून घ्यावे

बद्धकोष्ठाचा एक प्रकार विष्टब्धाजीर्ण किंवा अलसक म्हणून वर्णन केलेला आहे. त्याची लक्षणे खाली प्रमाणे आहेत.

खाल्लेलें अन्न पोटात बसून राहते. व तें सडून वायु फार उत्पन्न होतो व तो वरून ही निघत नाहीं किंवा खालून ही सरत नाही. अन्न ही खालीं किंवा वर सरकत नाहीं कोंडलेला वायु वर दाब करून हृदयावर दाब नेतो. व त्यामुळें जीव फार घाबरल्या सारखा वाटतो व कित्येकदा मृत्यूचें भय पण असू शकते. अशा वेळीं एनिमानें देखील परसाकडेला होत नाहीं. तेव्हा जुलाबाचें किंवा उलटीचें औषध द्यावें लागतें.

जुलाब खालील औषधांचा योजावा.

(१) एरंडेल तेल:-एक औंस किंवा २॥ तोळे चहा मधून घ्यावे किंवा बाहव्याच्या शेंगेचा मगज आठ ते दहा चघळून घ्यावा.

(२) मॅग् सल्फ:– हें द्रव्य इप्सम् साल्ट किंवा मॅग् सल्फ ह्याच नावानें कोणत्याही ॲलोपथिक फार्मसीच्या दुकानीं मिळेल. व अडल्यावेळीं उपयोगी पडेल म्हणून अवश्य संग्रही ठेवावे हें गरम पाण्यात मिसळून द्यावे. ३० ते १२० ग्रेन पर्यंत द्यावें. सामान्यत: ६० ग्रेनचा डोस वापरावा

अलसक हा रोग कधी कधी जीवाला फारच मारक असला तर व आतडीचीं हालचाल ताबडतोब सुरू करावयाची असल्यास 'पोस्टिरियर पिटयुटरी एक्सट्रॅक्ट' अर्धा सिसी ते एक सिसी याचे त्वचेखाली इन्जेक्शन द्यावे म्हणजे ताबडतोब वायु सरेल व पोट थोडें हलके वाटेल.

तसेच उलटी होण्याकरिता सुद्धा उपाययोजना करावी. ताबडतोब उलटी होण्याकरिता खालील द्रव्याची योजना करावी,

(१) गेळफळाचें चूर्ण:—हें द्रव्य आयुर्वेदिक औषधामध्ये प्रसिद्ध आहे हें द्रव्य उलटी होण्याकरिता वापरतात. ह्या द्रव्यानें उलटी तसेच पातळ परसाकडे सुद्धा होते. प्रमाण– मात्रा दोन मासे. ही मात्रा मोठ्या मनुष्याची होय. लहान मुलास वयोमानाप्रमाणे कमी द्यावें. व लहान मुले घेण्यास त्रास देत असल्यास त्या चूर्णाचा काढा करून द्यावा.

(२) उलटी होण्याकरिता ह्याहीपेक्षा प्रभावी उपाय:—ताबडतोब वांति व्हावी अशी इच्छा असल्यास एपोमारफिन १/१० ग्रेनच्या गोळ्या विकत मिळतात त्या एक ते दीड बाष्पजलात विरघळून तें पाणी उकळून घ्यावें. व ते पाणी त्वचेखालीं टोचावे, ते २ मिनिटात ताबडतोब उलटी होईल.

(३) टिंक्चर एपिकाक:—हें द्रव्य ३० मिनिमम म्हणजे ३० थेंब पाजावें म्हणजे वांति होईल. ३० थेंब दोन चमचे पाण्यातून द्यावे. हें द्रव्य कोणत्याही ॲलोपथिक औषधि विक्रेत्याकडे सहज मिळेल.

अशा तऱ्हेनें अलसकाकरिता ताबडतोब विपरीत चिकित्सा केल्यानंतर थोडासा आराम वाटल्या बरोबर पुन्हा योग्य होमिओपथिक औषध

द्यावे. रोग्यास जर उलट्या स्वाभाविकच होत असतील तर रोग आत्राव-रोध (Intestinal Obstruction) असावा अशी शंका येते. अशा वेळी हागवण किंवा उलटी करणारे औषध देऊं नये

१३ निद्रानाशः—हें लक्षण फक्त एकच स्वतंत्र असे मिळेल किंवा इतर रोगामध्ये इतर लक्षणाबरोबरच एक लक्षण म्हणून आढळेल. कोठेही असले तरी चिकित्सा एकच करावी लागेल. योग्य होमिओपॅथिक औषध दिल्यानंतरही लवकर फायदा होत नसल्यास व निद्रा येत नसल्यामुळें शक्तीपात होण्याची भीति असल्यास कधींकधी विपरीत चिकित्सा करावी लागेल. खालील औषधाची योजना करावी-ह्याकरिता अनेक पेटंट औषधे आहेत, परंतु ज्याचा विषारी परिणाम फारच कमी असेच औषध वापरणे योग्य होईल. सोडियम फेनोबार्बिटोन म्हणजे Gardenal Sodium च्या गोळ्या मे आणि बेकर कंपनीच्या बाजारात विकत मिळतात अर्धा ते दीड ग्रेनची गोळी बाजारात विकत मिळते. आपणास जशी आवश्यकता असेल तशी द्यावी. अर्धा ग्रेन ते दीड ग्रेन पर्यंत रोगाचे बलाबल पाहून एकावेळी द्यावे. २४ तासातून दोन वेळा देता येईल. या पेक्षा जास्त देऊं नये.

अर्धा ग्रेन ते दीड ग्रेनच्या एका मात्रेनें साधारणत. अर्ध्या तासात झोप येईल व साधारणतः ६ ते ८ तास झोप लागेल. रोगाचा जोर जर फार असेल तर जास्तींत जास्त तीन वेळा देता येईल. जरा संभाळूनच वापरावें योग्य होमिओपॅथिक औषध दिलें तर हें औषध जास्त देण्याचा प्रसंगच येणार नाहीं.

(२) सोडियम् ब्रोमाईड किंवा पोटयाशियम् ब्रोमाईड ह्यापैकीं कोणतेंही एक औषध वापरावें याची मात्रा ५ ते २० ग्रेन. २४ तासातून जास्तीत जास्त ३० ग्रेनच्या वर देऊं नये. १० ग्रेनच्या एका मात्रेस एक औंस पाणी या प्रमाणात पाण्यांत विरघळून द्यावें. ह्या औषधाची झोप साधारणतः ४ ते ६ तास राहील.

(३) क्लोरल हैड्रासः—ह्या औषधाची मात्रा ५ ते २० ग्रेन. १० ते २० ग्रेनची एक मात्रा १५ मिनिटात झोप आणेल व झोंप ५ ते ८ तास राहील. हें औषध पाण्यातून देतात, एक औंस पाण्यात १५ ग्रेन औषध टाकावें व विरघळून द्यावें.

बहुदा पोटॅशियम ब्रोमाईड व क्लोरल हैड्रास हीं औषधे एकत्र एकाच मात्रेतून देतात. एक औंस पाणी घेऊन त्यात १५ ग्रेन पोटॅशियम ब्रोमाईड व १५ ग्रेन क्लोरल हैड्रास विरघळून त्यात गोडी आणण्याकरिता थोडे सऱ्याचे सरबत घालून मिश्रण तयार करतात. अशा मिश्रणाची एक मात्रा द्यावी. दिवसातून तीन मात्रा देता येतील.

(४) हायोसीन हायड्रो ब्रोमाईडः-मात्रा एक द्विशतांश ते एक शतांश ग्रेन याप्रमाणे आयते तयार इन्जेक्शन मिळते. हें इन्जेक्शन त्वचेखाली (Subcutaneous) द्यावे लागते. ह्या औषधाचा विशेष उपयोग असा आहे कीं हेंऔषध झोप तर आणतेच परतु आक्षेप किंवा स्तंभ जर सोबत असले तर, दोन्ही लक्षणावर एकदमच लागू पडते. शिवाय मारफीन सारखा वाईट असा कोणताच परिणाम होत नाही व सवय पण लागत नाही. कधी कधीं टायफाईड म्हणजेच आंत्रिक सनिपात ज्वरात जेव्हा प्रलाप फार जोरात असतो व त्याच बरोबर आक्षेप किंवा स्तभ असतात अशा वेळीं ह्या इन्जेक्शनचा तात्पुरता उपयोग करावयास हरकत नाहीं. योग्य होमिओपॅथिक औषध दिल्यानंतर त्याचा तत्काळ गुण दिसत नसल्यास व बिमाराची शक्ती संपुष्टात येत असल्यास जरूर ह्या औषधाचा उपयोग करावा

१४. तीव्र दुःखवेदनाः—एकाएकी किंवा हळू हळू का होईना पण अतिशय तीव्र अशा वेदना सर्व शरीरात किंवा शरीराच्या एका एका अंगात किंवा उपांगात होतात, ह्या वेदना अनेक कारणामुळें अनेक रोगामध्ये एक लक्षण म्हणून सुद्धा असू शकतात. ह्या जास्त झाल्या असतां निद्रेचा अभाव होऊन किंवा हृदयक्रियेवर त्याचा परिणाम होऊन हृदयस्पदन बद होऊ शकते व मरण ओढवते म्हणून दुःखहारक औषधांचा

आपणास उपयोग करावा लागेल. कोणत्या ही भागात दुःख असो झोप किंवा मूर्च्छा न आणता त्याचे हरण झालें पाहिजे.

दुःखहारक औषधि अनेक आहेत परंतु कमीतकमी नुकसान ज्या औषधिपासून होईल व शिवाय दुःख हरणाचे कार्य यशस्वीरीतीनें होईल अशीच औषधि सांगणे योग्य होईल शिवाय त्या औषधीची सवय लागावयास नको होमिओपॅथिक इलाज चालू असताना असलें औषध नेहमीं वापरावे लागणार नाही सबब सवय लागण्याचा प्रसंगच येत नाहीं. ह्या दृष्टीने खालील औषधें सुचविली आहेत.

(१) ॲसपेरीन:— याचे दुसरे नाव ॲसिड एसिटिल सॅलिसिलिक. या औषधाची मात्रा ५ ते १५ ग्रेन. हे औषध सर्व साधारणतः दुःखहारक आहे पण त्याबरोबर घाम फोडणारे असल्यामुळे सांभाळून वापरावें. रोग्याला फार घाम येत असल्यास हे औषध न वापरणे बरे. तसेच फार घाम येत असल्यामुळे तापमानसुद्धा हे औषध उतरविते सबब ताप उतरत असता व घाम येत असता हें औषध देऊं नये.

(२) फेनॅसिटिन — हें औषध सुद्धा दुःखहारक म्हणून वापरता येईल. ह्याची मात्रा ५ ते १० ग्रेन. ह्या औषधात सुद्धा ॲसपरीन सारखाच दोष आहे सबब सभाळून वापरावे.

सर्व साधारणत —ॲसपेरीन ५ ग्रेन, फेनॅसिटिन ५ ग्रेन व कॅफिन सायट्रेट ३ ग्रेन सर्व एकत्र मिसळून वापरतात. कॅफिन सायट्रेट मुळें ॲसपेरीन व फेनॅसिटिन याचे होणारे वाईट परिणाम होत नाहीत. यालाच ॲस्प्रो हे बाजारात नाव आहे.

(३) सॅरिडान्:— हें औषध बाजारात सहज मिळतें हे औषध रोची कंपनीचें आहे. ह्या औषधाची क्रिया ॲसपेरिन किंवा फेनॅसिटिन सारखीच आहे; विशेष फरक नाहीं सबब अस्प्रो प्रमाणेच याला वापरावे.

(४) स्पॅस्मिडान्:—ह्या गोळ्या इंडान कंपनीच्या आयत्या तयार मिळतात. या गोळ्यामध्ये ॲट्रोपिन, फेनॅसिटिन, अयिडो पायरिन, फेनो-

ब्रार्बिटोन वगैरे सर्व द्रव्य योग्य प्रमाणात मिसळलेले आहेत. दुःख स्तंभामुळे असल्यास ह्या गोळीचा दुःखहारक म्हणून फारच चागला उपयोग होईल. मात्रा एक ते दोन गोळ्या एक वेळी दिवसातून जास्तीत जास्त सहा गोळ्या.

ही वरील औषधे सर्व साधारण कोणत्याही रोगात दुःख जेथे जास्त असेल तेथे वापरता येतील तरी पण स्थानपरत्वे व रोगपरत्वे औषधात थोडा बदल कधीं कधीं करावा लागेल.

सर्वात जास्त महत्वाचा असा रोग जो आज काल फार आढळून येतो तो म्हणजे Coronary Thrombosis म्हणजे हृदयपोषक धमन्यातील रक्ताची गाठ बनणें (सच्चिकित्साप्रकाशिका रोग नंबर १३८ पहा) ह्या रोगात मध्यरात्रीं किंवा बिमार विश्रांति घेत असता एकाएकी अतिशय जोराचा असा शूल छातीच्या डाव्या भागात निघतो व दुःख फारच जोराचें असल्यामुळे मेंदूवर परिणाम होऊन शक्तिपाताची अवस्था (Shoek व Collapse) निर्माण होते. एका एकी अतिशय जोराचा घाम सुटून शीतावस्था होते, व धमनी अगदीं मंद (बारीक व जलद) लागते. व त्यामुळें मृत्यु येण्याचा सभव असतो अशा वेळीं दुःखहारक औषधी वापरून नंतर हृदयाच्या रक्तवाहिन्याचा स्तंभ (Spasm) घालविण्या करिता व रक्ताची गाठ पातळ करण्याकरिता औषधी वापराव्या लागतील दुःखहारक औषधि वापरणे अशा वेळीं फारच महत्वाचें असते. कारण दुःख जर कमी झालें तर शक्तिपात होणार नाही व रोगीं बचावण्यास मदत होईल. अशावेळी जास्त अनुभवी व कुशल वैद्याकडे रोगी देणे चागलें. तें शक्य नसेल तर मॅारफिनचें ¼ ग्रेनचें इन्जेकशन किंवा पेथेडिन हैड्रोक्लोराईड ५० ते १०० Mg चे इन्जेकशन त्वचा अतर्गत किंवा मासपेशीं मध्ये वापरावे. किंवा Dr. Wilmar Schwabe नें तयार केलेलें Crategut चे आठदहा थेंब दर तासानें द्यावे किंवा Angioton Forte च्या दोन गोळ्या प्रत्येक

तीन तासानी द्याव्या. इथाप्रमाणे दु ख कमी करावे व लागलीच योग्य होमिओपथिक औषध द्यावे

तसेच पोटशूळ आत्रावरोधामुळें असेल तरी सुद्धा दु खहारक औषधि वापरणे आवश्यक होईल. दुःखहारक औषधि वापरण्याचा उद्देश शक्तिपतावस्था उत्पन्न होऊ नये हाच आहे. अशा वेळीं मॉरफीन सारखे औषध बिलकुल वापरू नये कारण मॉरफीनमुळे दु ख वेदना कमी झाल्या तरी आत्राच्या गतिला अवरोध होतो व परिणामीं पोटफुगून राग जास्त होतो अशा वेळीं पेथिडिन हैड्रोक्लोराईड सारखे औषध वापरावे त्याचे ५० Mg चे इन्जेक्शन त्वचा अतर्गत किंवा मासपेशीमध्ये द्यावे अशा वेळीं स्तंभहारक औषधि ही वापराव्या मागे सागितलेलें स्पॅसमिडान हे औषध वापरावे

दु.ख जर **पित्तनलिका** (Bile duct) मूत्रनलिका (Ureter) किंवा पोटातील आतडीचे स्नायु यांच्या स्तंभामुळे असेल अशा वेळीं डीप्रोप्यानेक्स (Depropanex) नावाचे इन्जेक्शन शार्प व डोप कपनीचे मिळते ते वापरावे त्याचा १० सी सी चा बल्ब मिळतो त्यातून दोन सी सी. काढून मासपेशी अंतर्गत इन्जेक्शन द्यावें (मासपेशी अंतर्गत इन्जेक्शन देण्याची रीति पुरणिका नंबर ३ मध्ये दिली आहे) हें औषध पानक्रियास (स्वादूपिंड) च्या अर्कापासून बनविलें आहे व त्यात वाईट असे कोणतेच द्रव्य नाहीं सबब वापरण्यास हरकत नाहीं. हे द्रव्य साध्या मासपेशीचा स्तंभ असल्यास, पित्तनलिकाशूलात (Biliary Colic) तसेच मूत्रनलिकाशूलात (Urinary Colic) म्हणजे या नलिकामध्ये खडा अटकल्यामुळें शूळ उत्पन्न झाल्यास चागलें उपयोगी पडते तथापि त्या पूर्वी Berberis Vulg 3 X दोन तीन मात्रा पंधरा पंधरा मिनिटानीं देऊन पहाव्या बहुतेक फायदाच होतो.

१'५ उलटी किंवा ओकारी —कधी कधी काही काही रोगामध्ये उलटीचा फारच प्रकोप झाला तर पोटात काहींच न राहिल्यामुळें शक्तिपात होऊन मृत्यु येण्याचा सभव असू शकता. उलटी फार झाल्यामुळें शरीरास

पाणी कमी झाल्याचें चिन्ह उत्पन्न होऊन सुद्धा मृत्यु येण्याचा संभव असूं शकतो. कॉलऱ्यामध्ये शरीरात पाणी जे कमी होते ते हागवणीमुळे जसे होते तसेच उलटीमुळेंही होते. कालऱ्याशिवाय ॲक्यूटगॅस्ट्रोइनटेरायटिस (अल्पकालीन जटरप्रतिश्याय) या रोगात सुद्धा उलटीचे प्रमाण फार जास्त असते आणखी गरोदरपणाची उलटी ही कधीकधी फार जोरात असते. होमिओपथिक औषध देऊन ही उलटी थाबत नसल्यास व ती मारक होऊं पहात असल्यास तात्पुरती विषम चिकित्सा करावी लागेल. कारण उलटीच्या विपरीत असे चिन्हच नसल्यामुळे विपरीत चिकित्सा करता येत नाही. म्हणून उलटीकरिता बहुतेक हागवण उत्पन्न करणारी ओषधे द्यावी लागतात.

(१) क्लोरिटोन अथवा क्लोरब्युटाल·—हें औषध पाउडर किंवा तयार अशा कॅप्सूलस् मध्ये भरलेलें पार्क आणि डेव्हिस कंपनीचे मिळते ह्या औषधाची मात्रा ५ ते २० ग्रेन. पाच किंवा चार ग्रेनचे कॅप्सूल पोटात देऊन वर पाणी घ्यावे म्हणजे लवकर उलटी थाबेल. उलटी जर फारच तीव्र स्वरूपात असेल तर एक एक घंटयानें औषध दिले तरी हरकत नाहीं परतु पहिल्या मात्रेने गुण आल्यास चार चार घटयानी उलटी थाबेपर्यंत पाच पाच ग्रेन ह्याप्रमाणे द्यावे एकून दिवसातून वीस ग्रेन पर्यंत देण्यास हरकत नाहीं हें औषध तात्डतोब उलटी थाबविते परतु हें औषध विषमपद्धतीनेच कार्य करते या विषयी निश्चित कल्पना करता येत नाहीं. कदाचित ते समचिकित्सेप्रमाणे ही कार्य करीत असेल म्हणून ह्या औषधानें जर उलटी जास्त झाली तर ते ओषध बंद करावे. हे पुढील औषधासही लागूं आहे.

(२) कॅलोमेल·—हें औषध कोणत्याही फारमसीत सहज मिळेल. ह्या ला दुसरे नाव Hydrarge Subchloride या औषधाची मात्रा १/२ ग्रेन ते ३ ग्रेन. हें औषध उलटी करितां अगदीं कमी प्रमाणात देतात साधारणतः १/८ ग्रेन वारवार दर एक एक किंवा अर्ध्यातासांनीं देतात.

बहुदा हे औषध एकटेच देत नाहीत. वर सांगितलेले क्लोरीटोन हे औषध व कॅलोमेल हें मिसळून देतात

कॅलोमेल ग्रेन १/१२	एक मात्रेची पुडी
क्लोरीटोन ग्रेन १	
दुग्धशर्करा ग्रेन ५	

अशा पुड्या वारवार एक एक तासानीं ८ ते १० पर्यंत देता येतील व बहुदा इतक्या पुड्या देण्याची गरजही पडणार नाहीं.

(३) वांती चालू असता गार पाणी किंवा बर्फ तोंडात ठेवावा. म्हणजे म्हणजे सुद्धा केव्हा केव्हा वांति थांबण्याला चांगली मदत होते पाणी घ्यावयाचे असल्यास थोडे थोडे एक एक चमचा व थंड गार असे घ्यावे म्हणजे ते उलटून पडणार नाही

वरील उपायानी उलटी थांबत नसेल तर फेनॉल्फथेलीन सारखे सौम्य जुलाबाचे औषध द्यावे. ह्याची मात्रा १ ते ५ ग्रेन. आयत्या तयार गोळया बाजारात मिळतात. तयार गोळया रॉच कपनीने तयार केलेल्या मिळतात. त्याचे नाव इसासेन. एक एक ग्रेनची एक एक गोळी असते. पोटात फळन उटता साधारत: एक ते दोन जुलाब होतील. इसासेन ऐवजीं बाहव्याची शेंग मिळते तिच्या दोन बियामध्ये मगज असतो तो चकतीसारखा असतो. अशा ८ ते १० चकत्या पाण्यात विरघळाव्या व ते पाजावें ह्यानीं अतिसाररूपी अन्य लक्षण उत्पन्न झाल्यामुळे उलटी थांबेल.

(१६) उचकीः— उचकी हे एक अतिशय त्रासदायक लक्षण आहे अनेक रोगामध्ये हे लक्षण असू शकते. काही रोग्यामध्ये विषमचिकित्सेचे औषध दिले गेल्यामुळे ते उत्पन्न होईल किंवा काही रोग्यामध्ये प्रमाणापेक्षा जास्त खाल्ल्यामुळे हे लक्षण उत्पन्न होईल. मंथरज्वरा (Typhoid) सारख्या रोगात हे लक्षण उत्पन्न झालें तर ते फार वाईट चिन्ह समजावे. अशा वेळी योग्य होमिओपथिक औषध देऊन फायदा होत नसल्यास उचकीमुळे शक्तिपात होऊन मृत्यु येण्याचा संभव आहे सबब विषम चिकित्सा करावी लागेल.

प्रथम साधे उपाय करून पहावेत. अति अन्न खाल्ल्यामुळें उचकी झाली असल्यास लंघन करवावें, पाणी वारवार थोडे थोडे प्यावयास द्यावें किंवा श्वासोच्छवास रोखून धरण्यास सांगावे श्वासोच्छवास जास्त वेळ रोखून ठेवल्यामुळे शरीरात कर्बामूल वायु [Co] साचतो तो काढून टाकण्याकरिता व प्राणवायु किंवा शुद्ध हवा घेण्याकरिता उदरोर पटल [Diaphram] आकुंचन पावतें, व उचकी थाबते हे साधे उपाय थकल्यास व उचकीचे कारण फारच जबरदस्त असल्यास औषधी वापराव्या लागतील.

(१) क्लोरीटोन.—हें औषध उलटीकरिता सुचविलें आहेच मात्रा ५ ते २० ग्रेन पर्यंत. हें औषध स्तंभहारक व कंपशामक असल्यामुळें. याचें कार्य उत्तम होते कमी प्रमाणात म्हणजे एक ग्रेन वारवार देता येईल. दिवसातून वीस ग्रेनच्या वर देऊं नये.

(२) अपामॉरफीन हैड्रोक्लोराईड:—ह्या औषधाच्या आयत्या तयार गोळ्या येतात. त्या वेळेवर बाष्पोदकात (Distilled Water) उकळून त्वचेखालीं इन्जेकशन द्यावे. मात्रा १/१० ग्रेन. किंवा आयते तयार इन्जेकशन मिळते पिचकारीने त्वचेखालीं द्यावे (Sub-Cutaneous)

(३) कॅलोमेल व क्लोरीटीन याचें मिश्रण:—

क्लोरीटोन—ग्रेन १		
कॅलोमेल—ग्रेन १/१२	}	एक मात्रेची पुडी
दुग्धशर्करा ग्रेन ५		

अशा पुड्या वारवार देता येतील. दिवसांतून आठ दहा पुड्या द्यावयास हरकत नाहीं.

१७. मूत्रावरोध:—काही रोगामध्ये मूत्रावरोध झाल्यामुळें फारच त्रास झाला तर म्हणजे चोविस तास मूत्र न झाले तर मूत्र बाहेर काढण्याकरिता काही तरी उपाय योजना केली पाहिजे. मूत्र बाहेर काढण्याकरिता रबरी कॅथेटर बाजारांत मिळतात. ते लहान मोठे निरनिराळ्या

आकाराचे असतात लहान मुलाच्या बाबतीत लहान व मोठ्या माणसाच्या बाबतींत मोठें घ्यावे. वर दाखविलेल्या निरनिराळया आकाराचे कॅथेटर मिळतात. मोठ्या आकाराचे म्हणजे साधारणतः ७

नंबरच्या आकाराचे घ्यावे कॅथेटर पाण्यात चागले उकळून घ्यावें. हात चागले साबनाने धुवून घ्यावें. नंतर स्पिरिटने धुवून घ्यावे किंवा डेटाल लोशन मध्ये हात चागले धुवून घ्यावे. व नंतरच कॅथेटरला हात लावावा. कॅथेटर हातात घेण्यापूर्वी शिश्नाचा सुपारीचा भाग चामडी उलटवून प्रथम स्वच्छ अशा गाज कपड्याने गरमपाण्यानें पुसून काढावा व स्वच्छ करावा व नतर स्पिरिटने गाज कपड्याने पुसून काढावा हे केल्यानंतर हात पुनः वर सागितल्याप्रमाणे धुवून घ्यावे व नंतर कॅथेटर हातात घ्यावे डाव्या हातानें शिश्न धरून ठेवावे व उजव्या हाताने कॅथेटर मूत्रद्वारात घालावे. कॅथेटर आत घालण्याचे आधी कढवून निर्जंतुक केलेल्या पॅरॅफीनलिक्विडमध्ये किंवा खाण्याच्या तेलामध्ये कॅथेटरचा टोंकाचा भाग बुडवून घ्यावा म्हणजे ते सहज आत जाईल. तें सरळ आत आत घालत जावे. आत घालता घालता कोठेतरी अडखळेल. तेथें जरा जास्त जोर लावून थोडा वेळ प्रयत्न करावा म्हणजे बहुतेक आत जाईल. कॅथेटर मूत्राशयाच्या तोंडाच्या आत गेल्याबरोबर मूत्र बाहेर येईल.

मूत्र काढण्याचें आधी मूत्र का होत नाहीं याचीं कारणें पहावींत. कदाचित् मूत्राशयातच मूत्र नसेल त्यामुळे सुद्धा मूत्र होणार नाही अशा-वेळीं किंवा नेहमींच प्रथम मूत्राशयात मूत्र आहे किवा नाही ते पाहून घ्यावें. याची परीक्षा सोपी आहे मूत्राशयाच्या भागावर आघात परीक्षा

करून पहावी. आघातध्वनि बद्द आल्यास मूत्राशयात मूत्र आहे असे समजावे आणि आघात ध्वनि दणकट आल्यास मूत्र नाही असे समजावें

मूत्राशयात मूत्र असेल तरच कॅथेटरचा उपयोग करावा एरवीं करू नये

(रहस्यवर्णन पान ८७ प्यारा ११ पहा)

मूत्रवरोध दूर करण्याचे प्रसंग तुम्हास खालील रोगात येतील.

(१) मूत्रमार्गव्रणामुळे, मूत्रमार्गात वण (Cicatrix) होऊन मूत्रमार्ग लहान होतो (Stricture Gonorrhoeal) अशा वेळी जर रबराचे कॅथेटर जाऊ शकत असेल तर बारीक कॅथेटर वापरून पहावे. सर्वात लहान कॅथेटर सुद्धा जाऊं शकत नसेल तर धातूचे कॅथेटर (मूत्रनळी) वापरावे लागेल पण असे करणे म्हणजे शस्त्रक्रियाच करणे म्हणून असा रोगी शस्त्रवैद्याकडे पाठवावा.

(२) मूत्रमार्गाच्या जवळपास कोठे फोड किंवा त्रास असेल तर कधी कधी मूत्र रोखल्या जाते. मूत्राशयाच्या द्वाराचा स्तंभ होतो व तो कायम टिकतो म्हणून मूत्र होय नाही. अशा वेळीं रबर कॅथेटरचा उपयोग चांगला होतो.

(३) मूत्राशयाचा लकवा (Paralysis of Bladder):—कधी कधी मूत्राशयाची मांसपेशी लकवा झाल्यामुळे काम करीत नाहीं. अशी अवस्था आन्त्रिक संनिपातोत (मंथरज्वरात Typhoid) होउं शकते. तसेच फिरंगोपदंशात सुद्धा ही अवस्था निर्माण होते. अशा वेळीं रबर कॅथेटरचा उपयोग करावा लागेल.

(४) कालरा:—या रोगामध्ये मूत्र होत नाहीं. परंतु मूत्रशयात मूत्रच नसल्यामुळे व शरीरातील पाणी कमी होत असल्यामुळे, मूत्राचो उत्पत्तीच होत नाहीं. मूत्रशयात मूत्र आहे किंवा नाहीं ही परीक्षा कशी करावी हें वर सांगितलेंच आहे. मूत्राची उत्पत्तीच होत नसेल तर कॅथेटरचा उपाय

निरुपयोगी आहे अशावेळीं कॉलऱ्यामारख्या रोगात जे सलाईन इन्जेक्शन सांगितले आहे तेच उपयोगी आहे.

(५) बस्तिग्रीवापिंड मोठा झाल्यामुळे किंवा सुजल्यामुळे मूत्रमार्गावर दाब पडून मूत्राचा अवरोध होतो. अशा वेळी रबराचें कॅथेटर जर आत पूर्णपणे जात नसेल तर धातूच्या कॅथेटरचा उपयोग करूं नये. तो रोगी शस्त्रवैद्याकडे पाठवावा.

१८ रक्तस्राव —एकाएकी काही मार लागल्यामुळें व रक्तवाहिनी तुटल्यामुळें किंवा फुटल्यामुळे रक्तस्राव होऊन मृत्यू येण्याचा संभव आहे. रक्तस्राव दोन तऱ्हेचा असतो (१) शिरातून वाहणारे रक्त (Venous blood) हे निळे असते व त्याला वेग नसतो (२) धमनितून वाहणारे रक्त (Arterial blood) हे लाल असते व ह्याला जोर असतो. हृदयाच्या ठोक्याबरोबर ते जोराने बाहेर उडते

शिरातून वाहणारे रक्त थांबविणे फार सोप आहे. लहान शीर तुटली असल्यास नुसते दाबून धरल्याने रक्त आपोआप बंद होईल. मोठी शीर तुटली असल्यास (catgut) नावाचा दोरा असतो त्याने तुटलेल्या शिरेचे टोक बांधून टाकावे. तुटलेली शीर जी असते तिला दोन टोके असतात, एक हृदयाकडचे व एक दुसरे. हे दुसरे टोक बांधावे.

(येथील आकृति पहा.) कारण शिरेतील प्रवाह हृदयाकडून टोकाकडे जात नाहीं कॅटगट पाण्यात उकळून निर्जंतुक करून घ्यावे व हातही मागें सांगितल्याप्रमाणे धुवून निर्जंतुक करून घ्यावे.

धमनीतून जर रक्त वाहत असेल तर मात्र फार काळजी घ्यावी लागते. रक्त जास्त जोरात व जास्त प्रमाणात वाहत असल्यामुळें, रक्त कोठून येत आहे तें नक्की पुष्कळदा कळत नाहीं. रक्तवाहिनी फार बारीक असली तर नुसत्या थोड्यावेळपर्यंत दाबून ठेवल्याने काम होईल. परंतु जर मोठी धमनी किंवा साधारण मोठी धमनी कापली गेली तर ताबडतोब धमनीचे हृदयाकडील टोक बांधले पाहिजे ह्याकरिता धमनी-चिमटे (Artery Forceps) बाजारात मिळतात त्याचा उपयोग करावा. हा चिमटा नेमका रक्तवाहिनीचें तोंड धरून चांगलें दाबून ठेवतो. या चिमटयाने रक्तवाहिनीचे तोंड कचकचून दाबून ठेवल्यानंतर कॅटगटने कचकचून बांधून गाठ पाडावी. जेथे प्रत्यक्ष दाबून ठेवणे शक्य नाहीं अशा वेळीं बंधनपट्टिकेचा (Tourniqu) उपयोग करावा. ही बंधनपटिका चांगली अडसून बांधवी। (ही बंधनपटिका आयती बाजारात तयार मिळते) बंधनपटिका तशीच बांधू नये तिचे खाली कपडा किंवा टावेल घालावा ती हाडावर बांधू नये मांसल भागावर इतकीच अडस बांधावी कीं रक्तप्रवाह किंवा धमनीस्पंदन नुकतेच बंद होत आहे. फार अडस बांधली तर सर्व रक्तप्रवास बंद होऊन सर्व भाग मृत्यु पावण्याचा संभव आहे सबब काळजी पूर्वक काम करावे. आणि लक्षात ठेवण्याजोगी गोष्ट ही कीं जास्तीत जास्त अर्ध्या तासाचे वर बांधून ठेवू नये. हा एक तात्पुरता उपाय आहे हें पण लक्षात ठेवावे. तेवढयाने काम भागलें नाहीं तर शस्त्रवैद्याची मदत घ्यावी. वर जे उपाय सांगितले ते जखमेमुळे जो रक्तस्राव असेल त्याचे होत. जखमे शिवाय जो रक्तस्राव असेल तो नुसत्या औषधोपचारानें बसेल. होमिओपथिक औषधानीं लवकर कार्य होत नसेल व मृत्यूचें भय दिसेल तर पुढील औषधोपचार करावे

(१) कॅल्शियमः—या औषधाचे आयते तयार इन्जेक्शन बाजारात मिळतात. ते दोन प्रकारचे असतात एक कॅलशियम गल्युकोनेट १० प्रति-

शत १० सीसी चे इन्जेक्शन व दूसरे कोलाईडल कॅलशियम व्हिटामिन् डीयुक्त. कॅलशियम् गल्युको- नेटचे इन्जेक्शन शिरा अन्तर्गत (Intravenous) द्यावें. १० सी सी पुरे होईल. त्याबरोबर व्हिटामिन सी (vit C) ५०० Mg (मिलिग्राम) मिळवून दिल्यास फार उत्तम कार्य करते दुसरे कॅलशिमचे इन्जेक्शन त्वचेचे खाली देता येते. कोलाईडल कॅलशियम १ सी किंवा २ सीसी त्वचे खाली द्यावे.

(२) पोटातून कॅलशियम गल्युकोनेट १० ग्रेनची एक मात्रा ह्या प्रमाणे दिवसातून तीन वेळा द्यावे

पोटातून दिलेल्या औषधाची क्रिया जलद होत नाहीं. इन्जेक्शन लवकर क्रिया करतें सबब इन्जेक्शन वापरणे जास्त योग्य होईल

जास्त रक्तस्राव होऊन शक्तिपात उत्पन्न झाल्यास (Shock) रक्तस्त्रावाबरोबर शक्तिपाताचा ही इलाज करावा लागेल तो पुढे पहा ह्यावर कधी कधी मारफीन १/४ ग्रेन व एट्रापीन १/१०० ग्रेनच इन्जेक्शन त्वचेचे खाली देतात. हे शक्तिपाताला प्रतिबंध करील व शिवाय झोप आणून रोग्याला विश्राति देईल. विश्राति मिळाल्यामुळे रक्तस्त्राव कमी होईल. शिवाय रक्ताचा दबाव कमी झाल्यामुळे रक्त गोटण्याला मदत होईल. जास्त रक्तस्रावामुळे शक्तिपात उत्पन्न झाल्यास कोरमिन सारखे उत्तेजक औषध [अर्थात पुढें सागितलेली ब्रंडी] देऊन नये कारण त्यानें रक्तस्राव जास्त होऊन मृत्यु येईल. चागले व्हावयाचा ऐवजी उलटे होऊन वाईट होण्याचाच सभव जास्त.

१९. शक्तिपात (Shock)- एकाएकी मार लागल्यामुळे, अतिशय तीव्र वेदना एक सारख्या सहन कराव्या लागत असल्यामुळे, किंवा रक्तस्राव फार झाल्यामुळें, किवा जळल्यामुळे ही अवस्था उत्पन्न होते शस्त्रक्रियानंतरही ही अवस्था उत्पन्न होते. अशावेळी मेंदूवर जबरदस्त आघात होतो व त्यामुळे प्राणरक्षण करणारे असे मेंदूचे नाजुक भाग बिघडल्यामुळे खालील लक्षणें उत्पन्न होऊ शकतात. [१] हातपाय

थण्डगार पडून जातात. आणि सर्वसाधारण तापमान सुद्धा ९६ ते ९४ पर्यन्त जाते. डोळयाचीं बाहुली मोठी झालेली असते व उजेडावर प्रतिक्रिया बाहुली करीत नाही म्हणजे उजेड जवळ नेला असता बाहुली लहान होत नाहीं।

(२) श्वासोच्छवास व रुधिराभिसरण व हृदयाक्रिया फार मंद पडून जाते धमनी फार जलद व बारीक होते. (३) ऐच्छिक हालचाल बंद होऊन बेचैन अवस्था उत्पन्न होते विशेषतः रक्तस्रावामध्ये बेचैन अवस्था फार जोराची असते (४) लघवी बंद झालेली असते किंवा कधी कधी थेंब थेंब होत असते. (५) कधीं कधीं घाम सुद्धा फार येतो. (६) रक्तदाब फार कमी होतो. (७) शरीर काळवंडते (८) चेहरा कोमेजतो.

ही अवस्था एकदम होऊ शकते किंवा क्रमाक्रमानें ही होऊ शकते. ही अवस्था खालील रोगामध्ये सुद्धा होऊ शकते. (१) हागवण किंवा कालरा (२) पोटाचे रोग किंवा उदरावरणदाह (Peritontis) (३) टाईफाईड (मंथरज्वर) व इतर अनेक रोग.

उपचारः— आग पायाला ऊब द्यावी. गरम कपडा अंगावर टाकावा. गरम पाणी बाटल्यामध्ये भरून त्या टावेलात गुन्डाळून हाता पायाच्या भोंवताल ठेवाव्या म्हणजे शरीरातील ऊष्णता कोणत्याही भागा तून बाहेर जाऊ देऊ नये. (२) पायाकडील भाग उंच करावा. खाटेच्या पायाकडील पायाखाली विटा ठेवाव्या(३)रक्तदाब वाढण्याकरिता रक्ताभिसरण व हृदयक्रिया ठीक होण्याकरिता ब्रॅंडीसारखे औषध द्यावे. ब्रॅंडी दोन चमचे किंवा चार चमचे पाण्यात मिसळून द्यावी. जर पोटात जात नसेल तर होटाना चोळावी. (४) दुःखवेदना अतिशय झाल्यामुळें, जसे जळणे किंवा मार लागणे ह्या मुळें ही अवस्था झाली असल्यास, मॉर्फीन $\frac{1}{4}$ ग्रेन व ऍट्रोपीन $\frac{1}{100}$ ग्रेन चे इन्जेक्शन त्वचेखालीं द्यावे. (५) रक्तस्राव अधिक झाल्यामुळें शरीरात पाण्याची गरज उत्पन्न झाली

किंवा रक्तातील द्रवभाग कमी झाल्यामुळें शक्तिपात झाला असल्यास सलाईन ५०० सी. सी त्वचे खाली द्यावे म्हणजे शक्तिपात कमी होण्याला मुदत होईल.

शक्तिपात ह्या अवस्थेची होमिओपथिक औषधे कालीफास (Kali phos) वगैरे आहेत परन्तु या औषधानी लवकर गुण येत नाही असे दिसत असल्यास व प्राणघात होण्याचा संभव दिसत असल्यास वराल उप चार सौम्य विपरीत किंवा विषम चिकित्सा म्हणून करावे लागतील

२० खोकला -हे लक्षण सुध्दा कधी कधी फार त्रासदायक असते व त्यामुळे बिमारास अतिशय त्रास होतो. विशेषत कोरडया खोकल्यामुळे फार त्रास झाला तर शक्तिपात होण्याचा संभव आहे अशावेळी योग्य समचिकित्सेने जर लवकर फायदा होत नसेल तर विषम चिकित्सा करावी लागेल .

खोकला पुष्कळदा पडजीभ लांबल्यामुळे होतो व हा खोकला पडजीभ जीभेला स्पर्श करते त्यावेळी उत्पन्न होतो. म्हणून रात्री मनुष्य निजतो तेव्हा हा खोकला फार त्रास देतो. जर खोकला घसा खराब झाल्यामुळे किंवा पडजीभ लांबल्यामुळें असेल तर घश्याचे आत किंवा पडजीभेला औषध लावावे लागेल किंवा काही गोळया तोंडात धरून चोखाव्या लागतील.

उपाय --(१)पाढऱ्या काथाच्या गोळया तोंडात धरुन चघळाव्या.

[२] अन्याराची साल तोडात धरून चघळावी.

(३) सायरप कोडिन फास:—बाजारात जी औषधे खोकला कमी करण्याकरिता मिळतात त्यात बहुतेक अफुपासून तयार केलेले कोडिन नावाचें औषध प्रमुख असते. तथापि इतर पुष्कळ औषधि त्यात मिसळलेल्या असतात व त्या इतर औषधीच्या क्रियाही वेगवेगळया असतात. म्हणून ज्यात फक्त कोडीन आहे असेच औषध वापरावे असे सायरप कोड़िन फास (Syrup Codine Phos) नावाचे औषध मिळतें हेच

वापरणे योग्य आहे. इतर अनेक तीव्र औषधे बाजारात मिळतात परन्तु आपणास सौम्य अशीच विषम चिकित्सा करावयाची आहे म्हणून हेच वापरावें. हे औषध म्हणजे सायरप कोडिन फास हेच वापरावे हे औषध दर एकाद्रामला १।४ ग्रेन ह्या प्रमाणात असावें. १।४ ग्रेन हे प्रमाण कोडिन फासच्या एका मात्रेचे आहे) अशा तऱ्हेचे तयार केलेले सायरप आयते बाजारात मिळते ते अर्धा ते दोन ड्राम एका वेळी अशा तऱ्हेनें दिवसातून तीन वेळ देता येईल. या औषधानें खोकला कमी होईल तात्पुरता त्रास कमी झाल्यावर योग्य होमियोपथिक औषध पुन्हा द्यावे.

२१ घातक मलेरियाः-मलेरिया हा रोग जरी आपल्या देशात अगदी सामान्यपणे आढळत असला तरी त्याचे निरनिराळे प्रकार आहेत व काही प्रकार इतके तीव्र आशुकारी आहेत को कधी कधी रोगलक्षणे दिसून आल्यापासून केवळ १२ तासाचे आत मृत्यु होऊ शकतो. अशाप्रकारच्या जीव घेणाऱ्या रोगावर इलाज करताना एक एक क्षण अगदी मोलाचा असतो व योग्य होमिओपथिक औषधाने फायदा होण्यास वेळ लागतो, म्हणून आपणास विषम किंवा विपरीत चिकित्सा करावी लागते, घातक मलेरियाचे निरनिराळें प्रकार खाली दिल्या प्रमाणे आहेत.

(१) अति ज्वरात्मक मलेरिया (Hyperpyrexial Malaria)- थंडी वाजून किंवा थन्डी वाजल्याशिवाय ही एका एकी ज्वर येतो व तो एका एकी १०३° पर्यन्त किंवा १०६° च्या वर ही जातो हेंच ह्याचें प्रमुख लक्षण आहे. ज्वर फार असल्यामुळें बहुदा बडबड व मेंदु बिघल्याची इतर लक्षणे दिसून येतात. डोळें फार लाल व चेहरा लाल भडक असतो शरीरात फार घबराट उत्पन्न होते. असा ताप २४ तास किंवा ४८ तास सतत टिकून राहतो व मग एकदम किंवा क्रमाक्रमानें उतरतो सर्वच लक्षणें अनियमित राहतात. तहान फार लागते. रक्तामध्ये एक प्रकाचे विशिष्ट जन्तु आढळून येता. परन्तु जन्तु रक्तांत मिळाले नाहीं म्हणून

मलेरिया नाही अ न निदान करता येत नाहीं. परन्तु जन्तु जर मिळाले तर निदानाला निश्चतता येते. ताप उतरल्या नन्तर पुन, येण्याचा सभव असतो व ता पुन्हा आला म्हणजे पुन्हा तेवढयाच जोरानें किंवा त्याहा पेक्षा जास्त वेगानें येऊ शकतो.

उपाय--मागे ज्वर पकरणात सांगितल्या प्रमाणे तापमान थन्ड-पाण्याच्या अगर बर्फाच्या पाण्याच्या पट्टीने अथवा बर्फाच्या शेलीने उतरावे तापमान १०३ ° च्या खाली उतरवू नये. व नंतर लगेच योग्य होमओ-पथिक ओषध द्यावे. ज्वर उतरताना औषध द्यावे, व योग्य होमिओपथिक औषध [Nat-Mur] किंवा इतर कोणते ही) दिल्यानंतर ज्वर वेग फार जाईल अशी भीती वाटत असल्यास विषम चिकित्सा म्हणून कुईनाईन ४ ग्रेन ची एक गोळी अशा दोन गोळ्या एका तासाच्या अन्तरानें द्याव्या किंवा (China Teep IX Madaus and co) ची एक गोळी ह्या प्रमाणे दिवसातून चारदा द्याव्या. म्हणजे ताप पुन: आलाच तर तो फार वर जाणार नाही, बहुतेक पुनः येणारच नाही

(२) मेंदूगत (मस्तिष्कगत) मलेरिया Cerebral Malaria

लक्षणे.--ज्वर वेग फार नसतो १०३ ° ते १०४ ° पर्यन्त असतो. थन्डी वाजून ताप प्रथम येतो किंवा एक दोन दिवसापूर्वी थन्डी वाजून ताप आल्याचा इतिहास मिळतो. ज्वर एकाएकी वाढतो व नंतर बेशूध्दि उत्पन्न होते. कधी कधी बेशूध्दि अर्धवट असते व रोगी मधून मधून शुद्धिवर येतो कधी कधी बिमार फार बडबड करतो. व कधी कधी बडबड तर कधी कधी बेशुद्धि अशी पण अवस्था आढळून येते कधी कधी आक्षेप किंवा स्तंभ येतात तर कधी कधी हातापायाला थरकाप दिसून येतो हीं सर्व लक्षणे मलेरियाचें जंतु मेंदूच्या बारीक रक्तवाहिन्यामध्ये अडकून राहिल्यामुळें होतात. मेंदू म्हणजे सर्व महत्वाचे जीवनव्यापार चालविणारें इंद्रिय असल्यामुळें मेंदूचीं कोणतीं लक्षणे उत्पन्न होतील ह्याचा नियम नाही. केव्हा केव्हा बिमार शुद्धीवर असून सुद्धा तोंडानें बोलूं शकत नाहीं,

खुणानीं बोलतो हे लक्षण फारच अरिष्टसूचक आहे. बहुदा मेंदूचा एखादा भाग बिघडला म्हणजे तो सुधरूं शकत नाहीं. मलेरियाचे बारीक जंतू बारीक रक्तवाहिन्यात अडकल्यामुळे रक्त प्रवाह बंद होतो व रक्त-प्रवाह बंद झाला म्हणजे तो भाग मरतो जर रक्तप्रवाह अंशत. बंद झाला तर त्या मेंदूच्या भागाचा मृत्यु न होता त्यात रक्तहीनावस्था उत्पन्न होते, तरी हुद्धा असलीं लक्षणे उत्पन्न होतात रक्तहीनावस्था असल्यास ती सुधरूं शकते. पण मेंदूचा भाग मृत्यु पावला असल्यास बिमार सुधरु शकत नाही.

उपचारः—या तीक्ष्ण प्राणघातक मलेरियामध्यें प्रथम नेट्रम मूर (Nat-Mur) आणि काली फास (KaliP hos) फार उच्च शक्तीचें द्यावे व नंतर एका तासाने क्विनाईन द्याव. एकमत तर अशा मलेरियात क्विनाईन किंवा तत्सम औषधे देऊं नयेत असे ही आहे. क्विनाईन ५ ग्रेन एक सी. सी. मासपेशींत फेंडेमध्ये द्यावे. (टिप्पणीत मासपेशी अंतर्गत इन्जेक्शन कसे द्यावें ते सागितलेंच अहे). इन्जेकशन मासपेशीपर्यंत जाईल याची खबरदारी घ्यावी. फेडीमध्ये १ ते १½ इंच सूई आत घातल्याशिवाय मासपेशीत पोहोचत नाही हें लक्षात ठेवावे आज काल एक नवीन इन्जेक्शन निवाले आहे. त्याचे नाव निव्हाक्विन. हें इन्जेक्शन ५ सी. सी. मासपेशीत द्यावयास हरकत नाहीं. जे रोगी पोटातून औषध घेऊं शकतात त्यानी निव्हाक्विन चार गोळ्या किंवा क्विनाइन चार गोळ्या पोटातून घ्याव्या. पोटातून जर रोगी घेऊ शकत नसेल तरच इन्जेक्शनचा वापर करावा. कुईनाईनची एक गोळी सुमारे ४ ग्रेन ची असते.

इतके सगळे उपाय करून ही रोगी वाचेलच ह्याविषयीं खात्री देता येत नाहीं तरी परतु प्रयत्न सोडू नयेत.

एका घातक मलेरियाच्या रोगाचा दाखला आह्मी अनुभावासाठीं म्हणून देत आहो.

एक रोगी पाडुची (Pernicious Anaemia) तक्रार घेऊन

आमचे कडे आला. त्याचा इतिहास असा होता.

सुमारे तीन महिन्यापूर्वी त्याला मलेरियाचा ताप आला. ताप थंडी वाजून येणें, फारच वर जाणे व घाम येऊन उतरणें, ही लक्षणें होतीं त्याचा ज्वर एके काळीं १०७° वर गेला होता. त्याकरितां त्यानें किनाईन घेतले होते. किनाईननें त्याचा ताप गेला पण पुढे त्याला पाडु झाला. व त्याकरितां तो आमच्या कडे आला आम्हो निश्चित ठरविलें की हा किनाईनचा दुष्परिणाम आहे, व त्याचा मलेरिया दबलेला आहे व अर्थात् तो परत येईल आह्मास तर अशी भीति वाटत होती की त्याचा मलेरिया जेव्हा वापस येईल तेव्हा तो तेवढ्याच जोरानें किंवा जास्तही जोरानें वापस येईल व तेव्हा त्या रोग्यास आम्ही वाचवू शकणार नाहीं म्हणून आम्ही त्याला केवळ दुधावर ठेवले. (दुधाबरोबर माखर ही देत नव्हतो). आणि नेट्रम् मूर लहान शक्तीपासून सुरुं करून मोठ्या शक्तीपर्यंत देत गेलो. त्याचा पाडु बरा होऊन मलेरियो परत आला परतु, तो १०४° च्या वर गेला नाहीं. हा परिणाम त्याला केवळ दुधावर ठेवून लघुलंघन दिले त्याचाच होय हें उघड आहे. प्राणघातक मलेरिया पैकीं अतिज्वरात्मक मलेरिया म्हणून ज्याचे वर्णन केलें त्या जातीचा मलेरिया ह्या रोग्याचा असावा व तो दबलेला वापस येतांना जास्त जोराचा न येता रोगी बरा झाला. या इलाजानें पाडु तर बरा झालाच पण मलेरियाही बरा झाला.

२२. दमा (Asthma) —हा एक स्वतंत्र रोग असून कधींकधीं ह्या रोगात श्वासोच्छवास फार वाढतो. ह्या रोगात अत्यंत लघुश्वासनलिका सकोच पावतात त्यामुळे हवा आतून बाहेर फेकताना फार त्रास होतो; व श्वास फार उत्थळ व निःश्वास फार दीर्घ होतो. त्यामुळें शरीराची शुद्ध हवेची गरज पूर्ण करण्याकरिता श्वासोच्छवास वारंवार घ्यावा लागतो. अतिशय त्रास होतो. निजणें अशक्य होतें. व सारखें बसून रहावें लागते केव्हा केव्हा रोगी बसून डोके जमिनीला टेंकून घेतो, तेव्हा त्याला बरें वाटतें इतका भयंकर त्रास काहीं काहीं रोग्याना होतो. अशावेळीं योग्य

होमिओपथिक औषध देऊन ही लवकर फायदा होत नसल्यास व जीवाला धोका आहे असे वाटत असल्यास विषम चिकित्सा करावी लागेल.

उपचार —इफेड्रिन हैड्रोक्लोराईड च्या गोळ्या बाजारात विकत मिळतात. मात्रा अर्धा ते एक ग्रेन अर्धा ग्रेनच्या किंवा एक ग्रेनच्या गोळ्या आयत्या मिळतात. चांगल्या कंपनीच्या घ्याव्या. बरोज किंवा चांगल्या इंग्लिश कंपनीच्या घ्याव्या. अर्धा ग्रेन ते एक ग्रेनच्या एक दोन गोळ्या रोगाचे बलाबल पाहून घ्याव्या. थोडे बरे वाटताच योग्य होमिओपथिक औषध घ्यावे.

२३. अत्यधिक रक्तदाब (High blood pressure).—आजकाल हें लक्षण आपणास बऱ्याच रोग्यामध्ये दिसून येईल. हें एक लक्षण आहे, रोग नाही कोणत्या तरी रोगामध्ये हें लक्षण दिसून येते. रक्तदाब किती आहे, ते रक्तदाब मोजण्याचे यंत्र मिळतें त्यानें चांगले समजते. नीरोगी स्थितीत आकुंचन रक्तदाब १०४ ते १७० असतो. आकुंचन रक्तदाब वीसवें वर्षी सुमारें १२० असतो व पुढे दरवर्षी १ नें वाढतो म्हणजे वयात १०० मिळविल्यानें नीरोगी स्थितीतील आकुंचन रक्तदाब सुमारे येतो. (रुग्णपरीक्षण परिच्छेद ६८ अ पहा)नीरोगी स्थितीत प्रसरण रक्तदाब ६४ते८४ असतो आकुंचन रक्तदाब १७० च्या वर आणि प्रसरण रक्तदाब ९० चे वर असल्यास काळजी करावी लागेल रक्तदाब १७० च्या वर जाऊन २०० पर्यंत गेल्यास मेंदूतील रक्तवाहिनी फुटून मेंदूत रक्त साठून अनेक लक्षणे होतात (सच्चिकित्साप्रकाशिका रोगनंबर १६५ व १६६ पहा) व रोगी पुष्कळदा मृत्युमुखी पडतो. रक्तदाब वाढला हे समजण्याची चिन्हें अशीं आहेत (१) डोके दुखणे —डोक्याच्या समोरच्या किंवा मागच्या किंवा वरच्या भागात दुःखते व रक्तवाहिनीं फुगल्या सारखे वाटते. (२) चक्कर येणें डोक्यात भरल्यासारखे वाटणे, भोवळ आल्या सारखे वाटणे (३)कधीकधी चक्कर येऊन पडून जाणें. (४) हृदय धडधडणें, थोडेही चालले तरी दम लागणे, रात्री एकाएकी श्वासोच्छवास जलद चालणे व कष्टमय होणें,

छातीचे भागात दुखणे एवढ्याच लक्षणावरून रक्तदाब वाढला असा संशय येतो. व असा संशय आल्यास रक्तदाब यंत्रानें मोजून घ्यावा व नक्की निदान करावें. त्यावर कडक उपवास व योग्य होमिओपथिक औषध ह्यानीं फायदा दिसत नसल्यास व रक्ताचा दाब वाढता दिसत असल्यास मेंदूत रक्तस्राव होण्याचा धोका टाळण्याकरिता त्वरित उपचार करावा लागेल.

उपचारः—(१) ह्यावर उत्तम उपचार म्हणजे कडकडीत लंघन करणें फक्त पाणी पिता येईल लंघन केल्यानें रक्तदाब फार लवकर कमी होतो

(२) हृदयाचीं लक्षणें नसल्यास पाण्याचा बस्ति द्यावा व कोठा साफ करून घ्यावा ह्यानें सुद्धा रक्तदाब कमी व्हावयाला मदत होते.

(३) सर्पिना नावाच्या हिमालयन ड्रग कंपनीच्या गोळ्या येतात. त्या दिल्यानें रक्तदाब कमी होतो. जास्त रक्तदाब असताना दिवसातून तीन वेळा प्रत्येक वेळेस दोन गोळ्या अशा सहा गोळ्या द्याव्या. चोवीस तासा-तून सहा गोळ्याच्या वर देऊं नये

(४) कॅल्शियम् डायुरेटिन —ह्याच्या नोल कंपनीच्या आयत्या गोळ्या मिळतात दिवसातून एकून तीन गोळ्या प्रत्येक वेळी एक गोळी. दिवसातून तीन वेळा. ह्या गोळ्यानी सुद्धा मूत्र जास्त होऊन रक्तदाब कमी होतो

(५) लंघनानें काम भागत नसल्यास Mag Sulph मॅगसल्फ नावाचे विरेचन द्यावें. दोन ड्रामते चार ड्राम ते एक औंस मॅगसल्फ गरम गरम- पाण्यातून रात्रीचे वेळीं द्यावें.

(६) Crategus Passiflora Nitroglycerin (Boericke and Tafel) च्या गोळ्या दिवसातून तीनदा द्याव्या, ह्यानीं तत्काळ फायदा होतो.

कंप व स्तंभ·—इंद्रियास एक सारखे हिसके काही वेळ बसणे व ते हून राहून फिरुन येत जाणे यास कंप असे म्हणतात यालाच आक्षेप आचके असेहि म्हणतात. (Clonic Convulsion)

इंद्रिये हालून कोणत्या तरी एका स्थितीत ताठ कडक व अचल होऊन राहणे ह्यास स्तंभ असे म्हणतात. किंवा पेटके असे म्हणतात. (Tonic Convulsion) या दोहोंचे बारीक सारीक वर्णन सच्चिकित्सा प्रकाशिका या ग्रंथात दिले आहे. (प्रकरण १६० पान ३५५).

ही दोन्ही लक्षणे एकत्र घेण्याचे कारण एकच को ही जरी निरनिराळया भिन्न रोगात उत्पन्न हात आली तरी यावर विपरीत चिकित्सा एकच करावी लागेल

होमिओपथिक चिकित्सा या रोगावर फारच यशस्वी ठरते परंतु क्वचित Tetanus सारख्या रोगात किंवा लहान मुलाचे आक्षेप (Infantile Convulsion) या रोगात होमिओपाथिक औषधाचे रोगवृद्धीची भिती वाटत असल्यास किंवा लवकर गुण होत नाही असे आढळून आल्यास व वारवार येणाऱ्या आक्षेपामुळे शक्तीपात होण्याचा संभव असल्यास एखादे वेळी या लक्षणावर सुद्धा विपरीत चिकित्सा करण्याचा प्रसंग येईल व तसे करावयाचे झाल्यास सौम्य अशी विपरीत चिकित्सा करावयास हरकत नाही.

उपायः—१ पोट्याशियम ब्रोमाईड-ग्रेन १५.

क्लोरल हायड्रस ग्रेन १५.

गोड सारयप-ड्राम दोन.

शुद्धोदक- एक औस.

असे मिक्श्चर दिवसातून म्हणजे एकून २४ तासातून तीन वेळा घ्यावयास हरकत नाही.

२. गारडेनाल सोडियम-ह्या गोळ्या फेनाबार्बिटोन सोडियम या नावाने मे व बेकर कंपनीच्या आयत्या बाजारात तयार मिळ

१ ग्रेन किवा १½ ग्रेनची एक गोळी या प्रमाणात बाजारात मिळतात साधारणतः एक ग्रेन ची एक गोळी चार चार तासानी घ्यावयास हरकत नाही. जाम्तीत जास्त ४ गोळ्या किंवा ४ ग्रेन २४ तासात देता येईन. या पेक्षा जास्त देऊ नये

३. हायोसिन हायड्रोब्रोमाईड–मात्रा १/२०० ते १/४०० ग्रेन या प्रमाणे आयते तयार इंजकशन मिळते हे इंज्कशन त्वचेखाली घ्यावे लागते (Subcutaneous) या औषधाचा विषेश उपयोग असा आहे कीं हे औषध झोप तर आणतेच परतु आक्षेप किंवा स्तंभ जर सोबत असले तर दोन्ही लक्षणावर एकदमच लागु पडते. या शिवाय मारफीन सारखा वाईट असा कोणताच परीणाम होत नाही व सवय पण लागत नाही.

जयकरचे कल्हलशन रेमीडी म्हणून बाजाराइ एक प्रसिद्ध असे औषध मिळते. हे औषध लहान मुलाचे बाबतीत एलोपाथिक डाकटर फार वापरतात. हे औषध म्हणजे वर दिलेले मिक्श्चर प्रमाणेच होय म्हणून वर दिलेल्या औषधाचे ऐवजी हे मिश्चर वापरता येईल.

पूरणिका

सलाईन त्वचेखाली (त्वचांतर्गत) इन्जेक्शन देण्याची रीती

आयते तयार मिळालेले नार्मल सलाईन ५० सी. सी. च्या पिचकारीनें त्वचेखाली देतात. पिचकारी टटयासुईसहित चागलो उकळून घ्यावी. व हात चागले स्वच्छ धुवून घ्यावें व नंतर स्पिरिटने धुवून टाकावें व त्या धुतलेल्या हातानीच पिचकारी उचलावी. किंवा चिमटा पिचकारी बरोबर उकळावा व त्या चिमटयानेंच पिचकारी उचलावी. त्या पिचकारीमध्ये सलाईन भरावे. ते सलाईन काखेच्या खालच्या भागात त्वचेच्या खालीं द्यावें.

सलाईन पिचकारीमध्ये घेण्याची रीति-चिमट्यानें पिचकारी उचलावी नंतर पिस्टन (दस्त्या) उचलावा व तो पिचकारींत घालावा नंतर ही पिचकारी डाव्या हातात बाहेरून धरावी. सलाईनचें ॲम्प्यूल (फुगा) बाहेरून स्पिरिटने साफ करून घ्यावा. फुगा फोडण्याची आरी सुद्धा स्पिरिटनें साफ करावी. व नंतर तिने फुगा फोडावा नंतर ते सलाईन पिचकारींत ओढावे. नंतर त्या पिचकारीला उकळलेली सुई बसवावी. सुई सुद्धा चिमट्याने उचलावी व पिचकारीला घट्ट बसवून घ्यावी.

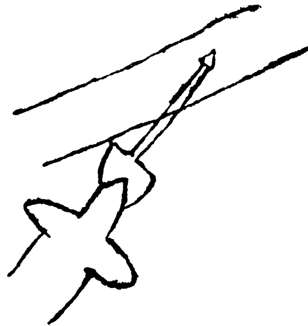
इन्जेक्शन द्यावयाचे आधीं इन्जेकशन द्यावयाची जागा स्पिरिटनें चागली स्वच्छ करून घ्यावी कित्येक बिमाराना अशावेळीं फार घाम येत असतो. म्हणून आधी घाम पुसून टाकावा व नंतर त्वचा स्पिरिटनें स्वच्छ करावीं. तेथें लावलेले स्पिरिट उडून गेल्यानंतर, त्वचा दोन बोटाच्या चिमटीत डाव्या हाताने उचलावी व उजव्या हातात पिचकारी घेऊन सुईने त्वचेच्याखाली टोचावें व पिचकारीचे पिस्टन दाबावें म्हणजे सलाईन आत जाईल. अशा तऱ्हेनें २०० सी. सी. सलाईन एका बाजूला २०० सी. सी दुसऱ्या बाजूला देता येईल. ५० सी. सी. च्या पिचकारीन सलाईन देताना वारवार पुनः सुई टोचण्याची गरज नाही. एकदा टोचलेली सुई पूर्ण सलाईन दिल्याशिवाय काढण्याची गरज

नाही, फक्त पिचकारी सुई पासून अलग करुन घ्यावी व पिचकारीत पुनः सलाईन घ्यावे व ती पिचकारी सुईला पुनः घट्ट बसवावी. एका बाजुला सलाईन देणे पूर्ण झाल्यावर सुई काढून घ्यावी. सुई काढल्याबरोबर सुई टोचलेल्या जागेवर टिंक्चर बेंझाईन मध्ये भिजविलेला कापुस बसवून द्यावा. ह्याच प्रमाणे दुसऱ्या बाजूस ही इन्जेक्शन द्यावे.

पूरणिका २

शिरेमध्ये इन्जेक्शन देण्याची रीति :— प्रथमतः रोग्याच्या ज्या हातात इन्जेक्शन द्यावयाचे असेल तो हात शिरा स्पष्ट उमटण्याकरिता बंधनपट्टिकेने (tonrniquet) बांधावा. शिरा अंतर्गत इन्जेक्शन बहुदा कोपराच्या मध्यभागीं असलेल्या शिरेमध्ये देतात म्हणून बंधनपट्टिका कोपऱ्याच्या वर बांधावी म्हणजे कोपराच्या शिरा स्पष्ट उमटतात रोग्याला मूठ घट्ट आवळुन घेण्यास सांगावी व मग तो भाग घाम असल्यास स्वच्छ पुसून काढावा व नंतर स्पिरिटने तो भाग स्वच्छ करावा. नंतर भरून तयार असलेल्या पिचकारीचे सुईने शिरेच्या दिशेने शिरेमध्ये टोंचावे सुई शिरेच्या आरपार निघून जाणार नाहीं याची खबरदारी घ्यावी. सुई शिरेच्या आत गेल्या बरोबर हाताला हलके लागते.

(येथील आकृति पहा)

सुई शिरेच्या आत आहे हें समजण्याकरिता पिस्टन वर ओढून पहावें म्हणजे रक्त सुईचे आतून पिचकारीत येईल कधीकधी रक्त जर गोठले असेल तर रक्त पिचकारींत येणार पण नाही अशा वेळीं जर ही खात्री असेल कीं सुई

शिरेतच आहे तर थोडे औषध आंत सोडून पहावें, सूज येत नसल्यास सुई शिरेंतच आहे असें समजावें, व संपूर्ण औषध आत सोडावे. सूज येत असल्यास सुई शिरेत नाहीं हें नक्की समजावे अशा वेळी औषध आत सोडूं नये. सुई काढून घ्यावी व दुसऱ्या हाताच्या शिरेमध्ये देऊन पहावे.

पूरणिका ३

मासपेशी अंतर्गत इन्जेक्शन देण्याची रीति.

मांसपेशी शरीरात खालील क्रमानें आढळते. प्रथम चमडी (skin) चमडीचे खालीं त्वचेखालील कला व चरबी, व चरबीच्या खालीं मासपेशी आढळते. आपली इन्जेक्शनची सुई मास पेशीच्या आंत पोहोंचली पाहिजे. म्हणजे इन्जेक्शन मासपेशी अंतर्गत झाले असें म्हणता येईल. साधारणत: तीन जागीं मासपेशी अंतर्गत इन्जेक्शन देण्याची पद्धत आहे.

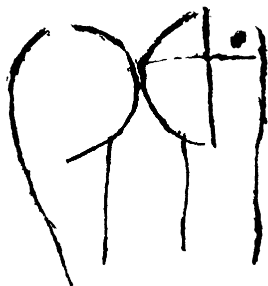
(१) डेल्टाईड मासपेशीत - ही मांसपेशी खांद्याच्या सांध्याच्या बाहेरच्या बाजूस आहे. या मांसपेशीत सरळ सुई टोंचावी.

(२) ट्रायसेप्स् मासपेशी अंतर्गतः— ही मासपेशी दंडाच्या मागच्या भागाला असते. परंतु ह्या मासपेशीच्या मध्य भागातून रेडियल नावाचा मोठा ज्ञानतंतु जातो व त्या ज्ञान तंतूला इजा होणार नाहीं ही खबरदारी घ्यावी लागते म्हणून या मांसपेशीच्या खालच्या तृतीयांश भागात (Lower Third) इन्जेक्शन द्यावें (आकृति पहा) म्हणजे सुई मासपेशींत जावी.

आकृतींत दाखविल्या प्रमाणें करावें.

(३) फेंडेतील मासपेशी अंतर्गतः - फेंडाच्या भागाला बऱ्याच निरनिराळया पण मोठया अशा मासपेशी असतात. तसेच या भागात त्वचेखालील कला व चरबी भरपूर प्रमाणात असते म्हणून मासपेशी-पर्यंत पोहोचावयाचे असल्यास सुई कमींत कमी एक इंच आत घालावी लागते. या भागात इन्जेकशन देताना कोठे द्यावे म्हणजे ज्ञानतंतूला इजा होणार नाहीं हा निर्णय घ्यावा लागतो. फेडेच्या भागाचे अंदाजे चार भाग पाडावे. या चार भागापैकीं वरचा व बाहेरचा जो चौकोनी भाग आहे, त्या चौकानाच्या मध्यभागीं जेथे आकृतींत टिंब दाखविलें आहे तेथे सुई एक इंच आत घालावी म्हणजे मासपेशींत जाईल

बहुतेक लोक ह्याच भागात इन्जेकशन देतात या भागात इन्जेकशन दिले तर आतील ज्ञानतंतु किंवा रक्तवाहिनी याना त्रास होत नाहीं.

डेलटाईड व ट्रायसेप्स अंतर्गत इन्जेकशन द्यावयाचे असल्यास सुई पाव इंच किंवा अर्धा इंच आत गेल्या बरोबर मासपेशींत जाईल. फेडेचे मासापेशीत द्यावयाचें असल्यास १॥ (दीड) इंच आत सुई घालावी लागेल.

अशा तऱ्हेचे मांसपेशी अंतर्गत क्विनाईनचे इन्जेकशन फेडेत देतात. तें जर बरोबर मांसपेशी अंतर्गत न झालें तर फोड होण्याचा संभव असतो. परंतु आम्ही पित्तनलिकाशूल, मूत्रनलिकाशूल, किंवा पोटशूळ ह्याकरिता जें डिप्रोप्यानेक्स नावाचे इन्जेकशन सुचविलें आहे

त्यामधे असा त्रास होणार नाहीं. तें मासपेशीपर्यंत न पोहोंचले तर त्वचेखालीं इन्जेकशन झाल्यासारखें होईल. मासपेशी अंतर्गत इन्जेकशन जर चुकीने त्वचेखालीं दिले गेले तर इन्जेकशनच्या गाठी धरून ठेवतात म्हणून शक्य तोंवर मासपेशी अंतर्गत इन्जेकशन देऊ नये. इतर सुचविलेल्या औषधि द्याव्या.

औषधीकरण

Pharmacy

१. वैद्याला औषधिद्रव्य मिळविणे आणि ते रोग्याला देण्याच्या लायकीचे करणे ह्या दोन क्रिया करणे जरूर आहे. ह्या दुसऱ्या क्रियेलाच औषधीकरण असे म्हणतात. वास्तविक त्याचेच येथे वर्णन करावयाचे आहे परन्तु औषधीकरणाकरिता पहिली क्रिया ही जरूर आहेच म्हणून प्रथमतः औषधिकरणाचे वर्णन करून नंतर बायोकेमेस्ट्रीची बारा द्रव्ये आणि होमिओपाथीची मध्यप्रदेश होमिओपथिक बोर्डाने शिकविण्याकरिता स्वीकारलेली तीस द्रव्ये कशी मिळवावी तेही सांगतो. पूर्वी आपल्या देशात ह्या दोन ही क्रिया स्वतः वैद्यच करीत असे; पण आता ह्या दोनच क्रिया करण्याचा एक धंदाच निघाला आहे. हा धन्दा करणाऱ्यास Pharmacist असे म्हणतात. त्याजवळून औषधे विकत घेऊन वैद्य आज धन्दा करतात म्हणून वैद्याना हा विषय माहीत नसला तरी चालू शकते म्हणून ह्या विषयाची मूलतत्वेच येथे सांगतो. औषधीकरण्याचे तत्व रहस्यवर्णन परिच्छेद २१ वा येथे सांगतलेच आहे त्याचाच विस्तार येथे सांगावयाचा आहे. तत्व हेच आहे की मूळ औषधद्रव्यात किंवा त्यापासून तयार केलेल्या औषधात निरौषधिक द्रव्य मिळवून त्या दोहोंचा एकजीव होईल असे मिश्रण तयार करणे.

२. ह्याच्या दोन पद्धति आणि दोन रीति आहेत. दोन पद्धति आहेत त्याना शतांशपद्धति (Centesimal Scale) आणि दशांशपद्धति (Decimal Scale) असे म्हणतात आणि त्या C आणि ह्या अक्षरानी दाखवितात. पहिली .डॉ हानिमानने काढलेली जुनी आहे. दुसरी नवीन आहे पण अलीकडे तिचाच प्रचार जास्त होत आहे. पहिलीत निरौषधिद्रव्य मूळाच्या ९९ पट घालतात आणि दुसरीत निरौषधिद्रव्य मूळाच्या ९ पट घालतात. निरौषधिद्रव्ये दोन आहेत

दुग्धशर्करा (Milk Sugar, Sacharam Lactis संक्षेप Sac Lac अथवा Lactose) म्हणजे दुधातील साखर उसाची साखर ही वापरता येईल पण ती न वापरण्याचे कारण असें आहे कीं तिला मुंग्या लागतात आणि पावसाळ्यात तिचे खडे जमतात. (२) शुद्ध मद्यार्क (Rectified Spirit) ह्यात शुद्ध मद्य शेकडा ८५ व पाणी शेकडा १५ असते.)

३. रीति दोन आहेत (१) कोरडया मूळद्रव्यात दुग्धशर्करा मिळवून ते मिश्रण खलात ठराविक तास खलणे. (२) पातळ मूळद्रव्यात शुद्ध मद्यार्क शिशींत मिळवून तो शिशी धक्के किंवा झटके देत देत ठराविक काळ हालविणें. हे मिश्रण जितके जास्त वेळ खलले जाईल किंवा हालविले जाईल तितके ते जास्त जोरदार होईल हे उघड आहे परन्तु सर्वांच्या करण्यात सारखेपणा येण्याकरिता काळ आणि त्याचे वजन आणि झटक्याचा जोर वगैरे ठरले आहेत तथापि तेवढ्याने अगदी सारखेपणा येईलच अशी खात्री वाटत नाही म्हणूनच एकानेंच केलेल्या औषधाच्या शक्ति घेऊन वापराव्या आणि औषधाचा रोग्यावर किती परिणाम होतो हे पाहात पाहात पुढील औषधयोजना करावी

४. मूळ द्रव्य घेऊन त्यात पहिल्यानेच निरौषधि द्रव्य नऊपट किंवा ९९ पट मिळवून मिश्रण खलून किंवा हालवून पहिल्या शक्तीचें औषध तयार होते. पहिल्या शक्तीचें औषधच मूळ द्रव्य समजून त्यावर तीच क्रिया केली असत दुसऱ्या शक्तीचें औषध तयार होते त्याच प्रमाणें दुसऱ्या शक्तीवरून तिसऱ्या शक्तीचे व तिसऱ्या शक्तीपासून चवथ्या शक्तीचें एकूण पन्नास कोटिशक्तीपर्यंत देखील तयार करता येईल येथें हें लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं C म्हणजे २X बरोबर असतो. म्हणजे ६C शक्तीचे औषध हेंच १२X शक्तीचें होय. २०C शक्तीचे औषध हें ४०X शक्तीचें औषध

होय ४००X शक्तीचें औषध हे २००C शक्तीचें औषध होय असे म्हणण्याचें कारण असे--६C शक्तीच्या औषधात मूळद्रव्य जितकें असते तितकेंच १२X शक्तीच्या औषधात असते असे गणितावरून सिद्ध होते असेच सर्वत्र आहे.

५. पहिल्या रीतींत खलबत्ते लागतात. त्याचा आकार मोठा असतो. घर्षणानें न झिजणाऱ्या गोष्टीचे ते केलेले असले पाहिजेत प्रत्येक औषधाच्या जितक्या शक्ती तयार करावयाच्या असतील तितके खलबत्ते त्या एकाच औषधिकरता लागतात पुष्कळ औषधांकरता अर्थात् फारच पुष्कळ खलबत्ते लागतील, कमी खलबत्त्यात भागवावयाचें असल्यास ते पुन: पुन: स्वच्छ धुवून करावे लागतील आणि धुवून ही ते खरोखर स्वच्छ म्हणजे जी औषधी तयार करावयाची असेल तीहून भिन्न अशा औषधिचा अणुही ज्यांत नाहीं असे ते झाले किंवा नाही असा सशयच असतो ह्या रीतींत अशा गैरसोई आहेत तथापि कोरड्या व घन औषधीकरिता किंवा पाऱ्यासारख्या द्रव्याकरिता आरंभीं आरंभीच्या शक्तीकरिता ह्याच रीतिचा उपयोग करणें जरूर आहे. कोरड्या व घन औषधाची पूड (भुरका) करून त्यावर ह्या रीतीचा प्रयोग करावा.

६. हालविण्याची रीति जास्त सोईस्कर आहे. ठराविक औषधाच्या ठराविक शक्तीकरता एक शिशी ठरवूनच टाकावी म्हणजे शिश्या धुण्याची गरज रहात नाहीं शिश्याचा आकार लहान असल्यामुळें शिश्याही पुष्कळ ठेवता येतात म्हणून पहिल्या रीतीवरून दुसऱ्या रीतीवर जाण्याची वहिवाट पडली आहे. पहिल्यारीतीनें तयार झालेलें कोणत्याही शक्तीचें औषध घेऊन त्यात बाष्पोदक (Distilled water) तें औषध विरघळून दिसेनासे होईपर्यंत मिळवावे. त्यातून इष्ट तितके घेऊन त्यात त्याच्या ९ पट किंवा ९९ पट शुद्धमद्यार्क मिळवावें आणि ठराविक काळ ठराविक रीतीनें हालवावें म्हणजे पुढील शक्तीचें औषध तयार होते. त्यावरूनच पुढच्या पुढच्या शक्तीची औषधे तयार करता येतात.

७. मद्यार्कांतील औषधे रोग्यास देण्याकरिता वापरणें गैरसोईचे

आहे शिशीचा बूच पक्का नसल्यास मद्य उडून जातें व औषध नष्ट झाल्यासारखेंच होते. औषधाचें थेंब पाण्यात पाडण्याचें कौशल्यही पुष्कळांत नसते म्हणून दुग्धशर्करा औषधाच्या मद्याकर्नि भिजवून मद्य उडूं द्यावे म्हणजे पूड तयार होते. ती रोग्यांस देण्याकरितां वापरावी. कोणी दुग्धशर्करेच्या गोळ्या ह्याप्रमाणेंच भिजवून तयार करतात. गोळ्या पेक्षा पूडच जास्त सोईस्कर असते. ह्या पूडीत ही ब्राह्मोदक मिळवून मागे सांगितल्या प्रमाणें पुढच्या शक्तीचें औषध तयार करतां येते ह्याप्रमाणे करीत गेल्यास एकदा औषध विकत घेतलें कीं वैद्यास जन्मभर पुरविता येते.

८. वर आम्हो पन्नास कोटि शक्तीचें औषध तयार करतां येईल म्हटलें तें अविश्विसनीय दिसते. एकाच औषधाच्या एक मनुष्य दररोज तीन शक्ती वाढवूं शकेल असे मानल्यास पन्नास कोटि मर्दनाचें औषध तयार होण्यास चार लक्ष छप्पन हजार स से एकवीस वर्षे लागतील यंत्रानें दररोज तीस शक्ती वाढविता येतात असे मानलें तरी ह्यास ४५ हजार ६ शे ६२ वर्षे लागतील. मग हीं इतक्या शक्तीचीं औषधे बाजारात कशी विकली जातात अशी शंका आहे. दहा हजार शक्तीचें औषध तयार करण्यास १० वर्षे लागतील. तेथपर्यंत कल्पना करिता येते पण पुढील शक्तीची कल्पना करता येत नाहीं. असा आक्षेप येतो त्यास उत्तर असे ही अत्यंत उच्च शक्तीचीं औषधें काहीं निराळ्या रीतीनें तयार करतात त्या रीती गुप्त ठेवल्या गेल्या आहेत तथापि त्या रीतीचें स्वरूप मूळात एकदम पुष्कळच निरौषधिक द्रव्य विळविणें आणि पुष्कळ पुष्कळ हालविणें किंवा खलणें हेच असलें पाहिजे. ते कसे ही असलें तरी अनुभवावरून एवढें निश्चित दिसून येते की ह्या ५००००C, Cm Cmm, Dm, आणि Dmm नावाच्या शक्ती खरोखर फारच उच्च शक्तीच्या आणि उत्तरोत्तर अधिक उच्च शक्तीच्या आहेत. आम्ही ५००००C, Cm आणि Dmm ह्या शक्तो व ह्यापासून दशांश पध्दतीनें आम्हीच केलेल्या पुढच्या पुढच्या शक्ती वापरल्या आहेत

आणि त्याचा वर सांगितल्या प्रमाणें आम्हास अनुभव आलेला आहे. अत्यंत जोरदार रोगाशी झगडण्याचा जेव्हा जेव्हा आम्हास प्रसंग आले तेव्हा तेव्हा हीच औषधे आमच्या उपयोगी पडली

९. औषधीकरणाच्या रीति डॅा. हनिमानूने, ऑर्गानन्च्या २६४ ते २७१ व्याख्यात सांगितल्या आहेत. त्याचा सारांश सांगतो. औषधिद्रव्याचे त्याने दोन प्रकार मानले आहेत (१) ओल्या हिरव्या वनस्पति (२) इतर द्रव्ये म्हणजे वाळल्या वनस्पति आणि इतर खनिज द्रव्ये. पहिल्या प्रकारच्या द्रव्याचा पिळून रस काढावा व त्यात तितकाच शुध्दमद्यार्क मिळवावा आणि ते मिश्रण चांगल्या बंद शिशीत एक दिवस आणि एक रात्र असूं द्यावें म्हणजे त्याचा लाकडी व ओजस्वी भाग खाली बसेल वरचा द्रव भाग इळूच ओतून घ्यावा. हेच मूळ पातळ औषध मूळ औषधार्क (Mother. tincture) समजून त्यापासून वर दिलेल्या रीतीनें एक, दोन, तीन वगैर शक्तीची औषधे बनवावी दुसऱ्या वर्गांतील पदार्थ कोरडे समजून खलण्याच्या रीतीने त्या पासून ३C म्हणजे ६X शक्तीचे औषध बनवावे ह्यासच मूळ औषधिचूर्ण (Mother Trituration) असे म्हणतात व त्यापासूनच वर प्यारा ६ मध्ये सांगितल्या रीतीने पुढील शक्ती बनवाव्या.

टिप्पणी

Mother tinctures are prepared from the entire plant including roots as for instance Arnica Belladonna, Chamomilla, Drosera, Pulsatilla &c, from fresh roots, as Gelsemium, Phytolacca, Veratrum Viride &c also from fresh leaves fresh flowers from flower--heads and some other parts of the plant e. g., calendula &c. Mother tinctures are also prepared from ripe seeds or bark &c.

A detailed description of the preparation of Mother tinctures from different drugs in given

in the American Homoeopathic Pharmacoepea which is supposed to be the standard Homoeo-Pharmacoepea.

Although there are described there nine classes according to which mother tinctures and triturations are prepared and converted into potencies, practically speaking there are eleven classes, as classes V & VI have one sub-class each.

Of these class VII, VIII & IX deal with the preparation of trituration and the rest deal with the preparation of mother tinctures.

१० डा. हनिमाननें ३०C पर्यंतच शक्ति बनविल्या होत्या पण आता पन्नास कोटि शक्तिपर्यन्त बनविल्या गेल्या आहेत त्या सर्वांच्या योग्य योग्य प्रसंगी कसा उपयोग करावा ते -रहस्य वर्णनात दाखविलेच आहे

११. आता बायोकेमेस्ट्रीची बारा व होमिओपथीची तीस औषधें कशी मिळतात हे दाखवितों.

(१) लवणः—Nacl, Sodium Chloridc, Natrum Muriaticm. हें जगात सर्वत्र सापडते. विशेषत; समुद्राच्या पाण्य;त सापडते. हा पदार्थ सर्वांच्या ओळखीचाच आहे. हें तीन पट पाण्यात विरघळते. पण मद्यार्कात विरघळत नाही. हें समुद्राच्या पाण्यातून काढतात. पण ते अशुद्ध असते. ह्याचे खडकही असतात. त्यातील मिठास सैंधव मीठ (Rock Salt) म्हणतात. शुध्द मीठ सोडियम् व क्लोराईन ह्याच्या संयोगानें बनविलेलें औषधीकरिता वापरलें पाहिजे. हें शुध्द मीठ रासायनिक कारखान्यात मिळेल.

(२) लोहक्षारिक $Fe_3(PO_4)_2$. Phosphate of Iron

Ferrum Phosphate बाष्पोदकात विरघळलेले सोडियम् फॉस्फेट् $Na_2H.PO_4\ 12\ H_2O$ आणि फेरम् सल्फेट $Fe\ SO_4\ 7\ H_2O$ (हिराकस) पाण्यात एकत्र मिळविले असता हा पदार्थ खाली बसतो. तो गाळून धुवून घ्यावा. त्याचीपूड करून घ्यावी. तो हवेत काळानिळा (bluish gray) होतो. त्याला घाण किंवा चव नसते. तो पाण्यात किंवा मद्यार्कांत विरघळत नाही.

(३) कुलनार $Ca\ SO_4$ Calcium Sulphate, Gypsum, Plaster of Paris, आज इमारती करिता Parian Cement म्हणून जो वापरतात तो हाच पदार्थ होय ढळलेले किंवा मोडलेलें हाड बांधून ठेवण्याकरिताही ह्याचा उपयोग करितात, ह्यात पाणी मिसळून कांहीं वेळ राहुं दिल्यास तें गोट्यासारखे कठीण होते हा Gypsum, Alabaster, Selenite ह्या रूपानें जगात सापडतो. कांहीं कांहीं पाण्यातही तो असतो. तो ४०० पट पाण्यात विरघळतो. मद्यार्कांत विरघळत नाहीं. शरीरात फक्त पित्तात सापडतो तो पांढरा असतो. क्यालशियम् क्लोराईड (Calcium Chloride) व गंधकाम्ल (Sulphuric acid) ह्याचें मिश्रण केलें तर हा पदार्थ खालीं बसतो.

(४) तिक्तसैंधव $Na_2\ SO_4\ 10\ H_2O$ Sodium Sulphate, Natrum Sulphate, Glauber's Salt. हा जगात पुष्कळ विशेषतःसमुद्राच्या पाण्यात सापडतो मीठ आणि सल्फ्युरिक आम्ल ह्याच्या संयोगानें हा बनतो. त्याचें स्फटिक पाण्यात विरघळवून पुनः त्याचे स्फटिक बनू दिले तर तो शुद्ध होतो. ह्याच्या स्फटिकास रंग नसतो. ह्याला खारटसर कडू रुचि असते.

(५) लवणभूज्वालिक $Na_2\ HPO_4,\ 12\ H_2O$, Sodium Phosphate, Natrum Phosphate हा पदार्थ सोडियम् कार्बोनेट (Na_2CO_3) आणि Ortho-Phosporic acid ह्याचा संयोगापासून होतो. ह्याचे रंगहीन पारदर्शक स्फटिक होतात. चव थंड

खारटसर असते. तो पाण्यात विरघळतो. मद्यार्कांत विरघळत नाहीं.

(६) इध्मभूगाधिक K_2SO_4, Kali Sulphate, Potassium Sulphate हा पदार्थ Potassium Carbonate व गंधकाम्ल Sulphuric acid ह्याच्या संयोगापासून हातो ह्याचें रंगहीन पारदर्शक कठीण स्फटिक असतात. पूड पाढरी असते ह्याला गंध नसतो पण खारटसर तीक्ष्ण, कडू चव असते. हा पाण्यात विरघळतो पण मद्यार्कांत विरघळत नाहीं.

(७) इध्मभूलवण KCl हा पदार्थ Potassium Carbonate व हायड्रोक्लोरिक आम्ल (HCl) हयाच्या सयोगापासून होतो. त्याचें पाढरे किंवा रंगहीन स्फटिक बनतात. तो दुप्पट उकळत्या पाण्यात किंवा तिप्पट थंड पाण्यात विरघळतो. शुद्ध (strong) मद्यार्कांत विरघळत नाहीं. हा कडसर खारट असतो.

(८) अस्थिसुधा $Ca_3(PO_4)_2$, Calcium Phosphate Phosphate of Lime जलमिश्रित (dilute) फॉस्फरिक आम्लाचें (Phosphoric acid) थेंब 'चुन्याच्या पाण्याच्या निवळींत (lime water) टाकत जावे. त्या थेंबाचा पाढरा पदार्थ बनून खालीं बसत जातो. असे जोपर्यंत होते तोपर्यंत थेंब टाकत जावें. खालीं बसलेला थरच अस्थिसुधा होय. तो शुद्ध पाण्यानें धुवून वाळवून घ्यावा. तो पाण्यात किंवा मद्यार्कांत विरघळत नाहीं पण आम्लमिश्र पाण्यात (diluted acid) विरघळतो. हाच हाडाचा व दातांचा मुख्य घटक आहे.

(९) चित्राश्मा Ca F_2, Calcium fluoride, Fluor Spar हा खाणींत सापडतो. ह्याचे निरनिराळ्या रंगाचे सुंदर स्फटिक असतात.

हा पाण्यात विरघळत नाहीं. हाडाचे व दाताचे पृष्ठभाग, लवचिक तंतू व त्वचा ह्यात हा असतो.

(१०) सिकता SiO_2 Silica, Silicic Oxide. Pure Flint, Quartz. चकमकीचा गोटा. पाढरी वाळु, गारगोटी. वंशलोचन (वेळूतील खडे.) हा शुद्ध करून घेण्याची रीति अशी आहे एक भाग सिकतेची पूड व चार भाग सोडिअम् कार्बोनेट घ्यावा. चिक्कण मातीच्या भाड्यात सोडियम कार्बोनेट तापवून पातळ करावा व त्यात सिकतेची पूड थोडी सोडावी त्यात पूड सोडताच त्यातून कॅर्बानिक ॲसिड वायु बाहेर येत असतो. असे होणें बंद होईपर्यंत पूड सोडीत जावे. नंतर तो ऊष्णद्रव किंचित् ऊष्ण असताच त्याचें तुकडे करून ते एका मोटया तोंडाच्या शिशित घालून ते विरघळण्याकरिता त्यात शुद्ध पाणी (Distilled water) घालावें. आणि ओल्या रबरी पिशवीचे बूचावर आवरण घालून शिशीचे तोंड बंद करावें. दुसऱ्या दिवशी त्यात पुन. शुद्ध पाणी मिळवून तों द्रव कपडयातून गाळून घ्यावा व त्यात हैड्रोक्लोरिक अम्ल हळू हळू मिळवावे. म्हणजे खालीं पाढरा चिकट गाळ जमतो. त्याची चव नाहीशी होईपर्यंत तो शुद्ध पाण्याने धुवावा व वाळवावा म्हणजे शुद्ध पाढरी रुचिरहित पूड होईल. ती वापरावी किंवा वंशलोचनच शुद्ध सिकता समजून वापरावे.

(११) इध्मभुज्वालिक K_2HPO_4 Kali Phosphoricum Potassium phosphate, phosphate of patash जलमिश्र (aqueous) फॉस्फरिक आम्ल व Carbonate of Potassium ह्याचे मिश्रण तें क्षारमय (alkaline) होईपर्यंत करावें व नंतर उकळावें म्हणजे हा पदार्थ तयार होतो. तो पाण्यात विरघळतो मद्यार्कांत विरघळत नाही तो हवेतील पाणी ओढून घेऊन पातळ होतो. रुचि आंबटसर असते.

(१२) मग्नज्वालिकः-$Mg\ HPO_4,\ 7H_2O$, Magnesium Phosphorica Magnesium Phophoricum, phosphate

of magnesia सोडियम् फास्फेट आणि मग्नेशियम सल्फेट इयाच्या मिश्रणानें हा पदार्थ होतो. ह्याचे स्फटिक सुईसारखे बनतात त्याना थंड गोडसर स्वाद असतो.

आता तीस होमिओपथिक द्रव्यें जी बोर्डानें अभ्यासा- करिता नेमली त्याची माहिति सागतों.

(१) ॲकोनाईट Aconite मराठीं नाव बचुनाग, इंग्रजी नावे Friar's Cap, Helmet flower, Monkshood, wolf bane. ही नेपाळात व इतरत्र ही उत्पन्न होणारी वनस्पति आहे हिचें मूळ मुळयाच्या भाजाच्या मूळासारखे असते व फुलें निळया रगाची (violet) टोपीसारखी असतात त्यावरूनच त्याला नावें दिली आहेत. इयाचें मूळ, पानें, वगैरे सर्व एकत्र करून जें औषध बनवतात त्यास Aconitum Napellus; म्हणतात आणि नुसते मूळच घेऊन औषध बनवतात त्यास Aconitum Radice म्हणतात नुसते Aconite म्हटलें तर Aconite Napellus चा बोध होतो. रासायनिक पृथक्करणाने इयात लौहज्वालिक सापडतें.

(३) आर्निका Arnica ही युरोपात होणारी वनस्पति आहे. हिला [illegible] Tobacco असेही म्हणतात. ॲकोनाईट प्रमाणेंच हिच्या औषधिचें Arnica Mont आणि Arnica Mont E. Radice असे दोन प्रकार आहेत.

(४) पाढरा आर्सेनिक As_2O_3 मराठी नाव सोमल Arsenicum Album, Acidum Arsenicum हा पदार्थ खनित सापडतो. हा फार जहरी आहे व रगाने पाढरा आहे. इयाची काहीं चिन्हें Natrum mur सारखीं व काहीं Kali Phos सारखी असतात.

(२) ॲंटिमोनि टार्ट Tartarate of Antimony and Potassium, Antimony Tart. २K (SbO)

$C_4H_4O_6\ H_2O$ हिचे पारदर्शक स्फटिक असतात व भुरका पाढरा असतो. हा पदार्थ जहरी अहे व त्याने अर्धा ग्रेनने उलट्या होतात रुचि गोडसर असते ह्याची चिन्हें Kali Mur सारखी असतात.

(५) बॅप्टिसिया Baptisia Tinctoria ही United States of America मध्ये सापडणारी वनस्पति आहे. तिला तिकडे Horse fly weed, Wild Indigo, Rattle Bush, yellow broom म्हणतात ह्यात Kali phos असते.

(६) बेलाडोना Belladonna नीळा धोत्रा. ही एक वनस्पतिच आहे. Common Dwale, Deadly night shade ह्यात मग्नज्वालिक असते. ह्याच्या चिन्हावरून ह्यात लोहज्वालिक ही असावे असे वाटतें.

(७) ब्रायोनिया Bryonia Alba ही एक युरोपात होणारी वनस्पति आहे. हींत तिक्त सैंधव (Natrum Sulph) सापडते. हिच्या चिन्हावरून होत लवण (Natrnm mnr) ही असावे असे वाटते.

(८) कॅलेरिया कार्ब Calcarea carb. Calcium Carbonate Ca CO_3 Carbonate of lime मोठ्या शिपा घेवून त्या फोडाव्या त्याच्या खालच्या व वरच्या आवरणामध्ये जो पाढरा पदार्थ असतो तो शुद्ध पाण्यानें धुवून वाळवावा. म्हणजे Calcium Carbonate प्राप्त होतो किंवा कळीचा चुना पाण्याने विझवावा. त्याचे पाणी गाळून घ्यावे व त्यावर हवेचा क्रिया होऊं द्यावी पूर्ण क्रिया झाल्यानें हा पदार्थ बनतो आड्याचे वरचे टरफल ही ह्याच पदार्थाचें बनलें असते. ह्याची चिन्हें बहुतेक अस्थिसुधेसारखीच आहेत.

(९) चामोमिला Chamomilla ही युरोपात उत्तर एशियात आणि पंजाबात सापडणारी वनस्पति आहे

(१०) चायना China दक्षिण अमेरिकेत सापडणाऱ्या झाडाची ही साल आहे. हिच्या पासूनच कुईनाईन Quinine करतात. ह्यात लोहज्वालिक व अस्थिसुधा असतें.

(११) सिना Cina, Worm-Seed ही वनस्पति लेव्हंट मध्ये (Asia Minor) हिमालयाच्या ऊंच भागात, अफगानिस्तानात व बलुचिस्तानात होते.

(१२) जेलसेमियम् Gelsemium ही वनस्पति अमेरिकेत सापडते. Yellow jessamine, wood bine हीं सामान्य नांवे आहेत. ह्यांत लोहज्वालिक व मग्नज्वालिक असते.

(१३) ग्रॅफाईटस् Graphites अगदी शुद्ध ग्रॅफाईटस् इंग्लड-मध्ये बोरोडेल (Burrowdale) येथील खाणींत सापडतो हिरा हा अगदी शुद्ध कोळसा होय. ग्रॅफाईट हा त्याच्या खालोखाल शुद्ध कोळसा होय. हा काळसर चकचकीत असतो व कागदावर घासल्यानें त्याची रेघ उमटते. शिसपेना ह्याच्याच करतात ह्यात लोहज्वालिक, अस्थिसुधा व, सिकता ह्याचे थोडेसे मिश्रण असते.

(१४) हिपारसल्फ. Hepar Sulfur (Sulphur) CaS. शिंपा व गंधकाच्या फुलाचा भुकटा एकत्र करून चिक्कण मातीच्या बंद भाड्यात दहामिनिटें पांढरा होई इतकी उष्णता (White heat) देऊन तापविला असता हा पदार्थ तयार होतो. ता पांढरा असून त्याला वास असतो. हा अशुद्ध CaS. होय

(१५) इग्नेशिया Ignatia, फिलिपाईन (Philippine) बेटात होणाऱ्या झाडाचे बदामाच्या आकाराचे फार कठीण कवचाचे हे बी आहे ह्याचे औषध करतात.

(१६) इपिकाक Ipecac, Ipecacuanha ही दक्षिण अमेरिकेत सापडणारी वनस्पति आहे. हिने उलटी होते आणि अर्थात् अल्पप्रमाणात दिल्याने उलटी बसते ही.

(१७) लॅचेसिस Lachesis दक्षिण अमेरिकेतील एक प्रकारच्या सर्पाचें (Trigonocephalus, Lachesis, Lance, headed viper) हें विष आहे.

(१८) लायकोपोडियम् Lycopodium. ही युरोपात व युनैटेड स्टेटस् मध्ये होणारी वनस्पति आहे तिला Club moss, stag's horn, vegetable Sulphur, wolf's claw अशीं ही सामान्य नावें आहेत. हींत तिक्त सैंधव आणि सिकताही सापडते. चिन्हावरून हीत लवण आणि इष्मभूलवणही असावे असें वाटते.

(१९) मरक्युरियस Mercurius. ह्याचे तीन प्रकार आहेत (१) Mercurius Solubilis (Mercurius Sol) म्हणजे $Hg_4ONH^2NO_3+NH_4NO_3$ (२) Mercurius Corrosivus (Mercurius Cor) म्हणजे $HgCl_2$=Mercuric chloride (३) Mercuris Vivus (Mercury Viv) म्हणजे Hg शुद्ध पाराच. Mercuric Sulphate आणि लवण ह्याचे मिश्रण एकत्र तापविल्याने Mercurius Cor, Corrosive Sublimate म्हणजे $HgCl_2$ हा पदार्थ तयार होतो. तो पाढरा असतो किंवा त्याचे रगहीन स्फटिक असतात. तो फार जहरी आहे

(२०) नक्स Nux Vomica कुचल्याची बी ही प्रसिध्दच आहे. ही चपटी खोलगट पैशाच्या आकाराची व हिरवट असते. व फार कडू व जहरी आहे. हींत तिक्तसैंधव सापडते व चिन्हावरून हीत लवण हो असावें असे वाटतें. ही बंगालात मनभूमकडे आणि मलबार, कारोमांडेल किनारा (हिंदुस्थान) येथे सापडते.

(२१) फास्फरस Phosphorus हा पदार्थ रासायनिक प्रक्रियानीं भाजलेल्या हाडातून काढतात. ह्याचे दोन प्रकार आहेत (१) पिवळसर पारदर्शक मेणासारखा. ह्याला हवा लागताच हा जळतो. व त्यातून धूर निघतो. म्हणून ह्याला पाण्यात ठेवतात पाण्यात ठेवल्यानें ही उजेड व

हवा ह्याचा परिणाम होऊन तो अपारदर्शक व पाढरा होतो. (२) लाल फास्फरस. पहिल्या प्रकारच्या फास्फरसला हवारहित पात्रात तापविल्याने हा तयार होतो हा पहिल्या प्रकारा इतका ज्वालाग्राही नाही दोनही प्रकार औषधींत चालतात. हा ज्वालाग्राही असल्यामुळे त्याची पहिलीं दोन मर्दने तयार करताना विशेष काळजी घ्यावी लागते. पाण्यानें भिजवलेल्या दुग्धशर्करेत खलण्यापेक्षा कुटतच खलावा. किंवा ऊष्ण मद्यार्कांत फास्फरस जितका विरघळतो तितका विरघळविला असता ३×चें औषध तयार होते त्यावरून पुढील शक्तीची औषधे तयार करावीत

(२२) फिटोलाका Phytolacca Decandia ही उत्तर अमेरिकेत व भूमध्यसमुद्राभोंवती होणारी वनस्पति आहे. हिला American nightshade असे म्हणतात. हिला हिंदुस्थानात पोक, पोकन्, कोकम् वगैरे नावे आहेत. फळ गडद्या जांभळ्या dark purple रंगाचे असते. ह्या वनस्पतीत लोहज्वालिक, इध्मशूलवण चित्रात्मा. इध्मभूज्वालिक, इध्मभूगाधिक हीं औषधे असतात.

(२३) पोडोफिलम् Podophyllum Peltatum ही युनैटेड स्टेटस् आफ् अमेरिका येथे होणारी वनस्पति आहे तिला तेथे May-apple, Mandrake, Duck's foot, Indian apple, wild lemon, yellow berry म्हणतात. हीच्याच सारखी Podophyllum Emodi अथवा Indian Podophyllum नावाची वनस्पति हिमालयावर सापडते. तिला हिंदुस्थानात लघुपत्री, पप्रा, पप्री, गुल्काक्री, वनवन्गन, नाडकर्णी म्हणतात.

(२४) पलसेटिला. Pulsatilla ही युरोप रशिया आणि टर्कीइन् एशिया ह्या देशात सापडणारी वनस्पति आहे.

(२५) ह्रस टॉक्स् Rhus tox. ही युनैटेड स्टेटस् आफ् अमेरिका येथें सापडणारी वनस्पति आहे तिला तेथें Tree leaved ivy, Poison ash, Poison Oak, Mercury Vine, Trailing

sumach अशी नांवे आहेत इयात लोहज्वालिक इध्मभूज्वालिक, आणि मग्नभूज्वालिक असते

(२६) सोपिया Sepia —हा भूमध्यसमुद्रात सापडणाऱ्या Cuttle fish नावाच्या माशाच्या शरीरातील एका द्राक्ष्या एवढ्या पिशवीतील वाळलेला ठिसूळ घन पदार्थ आहे.

(२७) स्ट्रॅमोनियम्—Stramonium पादरायोत्रा. हा उष्ण व समशीतोष्ण देशात सापडतो. इयात मग्नज्वालिक आणि इध्मभूज्वालिक असते.

(२८) सल्फर Sulphur Sulfur गंधक हा पदार्थ प्रसिद्धच आहे इय चीं चिन्हें बहुतेक लवणासारखी आहेत.

(२९) थुजा Thuja:-युनैटेड स्टेटस् आफ् अमेरिका येथें उत्तर भागात सापडणारें हे झाड आहे. इयाला तेथें White cedar म्हणतात इयाचीं पानें व कोवळ्या फांद्या याचा औषधात उपयोग करतात.

(३०) व्हेरॅट्रम् अल्ब Veratrum alb:-ही एक युरोप रशिया, चीन व जपान येथें सापडणारी वनस्पति आहे. हींत लोहज्वालिक व इध्मभूज्वालिक असते.

औपधिवैद्याकरितां न्यायवैद्यकाची मूलतत्वें

Elements of Medical Jurisprudence

FOREWORD

Under the Act XXVI of 1951 M. P a Homœopathic or Biochemic Practitioner who is registered as a practitioner [under sec. 16] is qualified under section 19 [2] to give " a certificate required by any act under any law or rule having the force of law from any medical practitioner or medical officer. " In perticular he can under section 31,

[a] sign or authenticate a birth or death certificate required by any law or rule for the time being in force to be signed or authenticated by a duly qualified medical practitioner.

[b] sign or authenticate a medical or physical fitness certificate required by any law or rule for the time being in force to be signed or authenticated by a duly qualified medical practitioner, or

[c] is qualified to give evidence at any inquest or in any court of law as an expert under section 45 of the Indian evidence act. It was therefore essential to include as much of medical juris-

prudence in the curriculum of studies of the course prescibed by the Board of Homoeopathic and Bio chemic systems of medicine M. P. for its non-surgical course as would be of direct utility to the students preparing for this course.

The Registered Homoeopathic & Biochemic practitioner among other things should also be equipped with adequate knowledge concerning legal medicine, as he will, in the couse of his practice be called upon many a time to appar before a court of law to give evidence as an expert and must know how to say what he is enabled by his special knowledge to aver before the court in a particular case.

This requires a trained mind accustomed to observe various phenomena concerning life & death capable of arranging and recording facts thus observed in a systematic manner & to present them when called upon to do so for purposes of law This small tract has been written to help in this respect a trainee in the non--surgical course of the Boiad.

औषधि वैद्य म्हणजे ज्याला शस्त्रक्रिया करिता येत नाही आणि जो केवळ औषध देऊन औषधिसाध्य रोग दुरुस्त करतो असा वैद्य अशा वैद्याला न्य,य धोशास मदत करण्याचे प्रसग येतात. म्हणून अशा वैद्या करिता न्याय वैद्यकाची मुलतत्वें सागण्याकरिता हा लहान ग्रंथ लिहीत आहे.

२ प्रथमतः औषधिवैद्य काय करीत असतो तें पाहू. तो कोणत्याही व्यक्तिच्या ठिकाणी असलेलीं रुग्णज्ञेय आणि भिषग्ज्ञेय रोगचिन्हे पाहून (१) तो व्यक्ति रोगी किंवा नीरोगी तें ठरवितो आणि (२) रोगी असल्यास त्याला कोणता साध्य असाध्य किंवा कष्टसाध्य रोग झाला आहे व (३) त्याचें औषध कोणते तें ठरवितो नंतर तें औषध देऊन त्याचा परिणाम कोणता होत आहे तें पाहतो आणि (४) त्यावरून रोग्याचे भविष्य ठरवितो म्हणजे रोगी सुधरेल वाचेल किंवा मरेल, किती काळानें मरेल, वाचल्यास किती दिवसांनी दुरूस्त होईल किंवा त्या रोगातून सुटल्या नतर दुसऱ्या रोगानें ग्रस्त होईल हें ठरवितो. आणि (५) शेवटी रोगी मरण पावला आणि केव्हा मरण पावला हें तो पाहुं शकतो. त्यानंतर मात्र तोकाही करूं शकत नांही तो मृत शरीर फाडून आत कोणता बिघाड झाला होता ते पाहुं शकत नाही. ही त्या वैद्याची मर्यादा पाहुनच त्याच्या करिता न्यायवैद्यक सांगितले पाहिजे. त्यानें ज्यावर तो उपचार करीत असेल त्या बिमारा विषयींच आपलें मत द्यावें. इतर विषयात त्यानें शिरू नये.

३. ह्या अशा औषधिवैद्यानें ठरविलेल्या गोष्ठीचा न्यायधीश उपयोग करून घेऊं शकतो. म्हणून ह्या गोष्टी कशा ठरवाव्या आणि त्याचा न्यायाकडे कसा उपयोग होतो ह्याचा क्रमशः विचार करुं वास्तविक ह्या गोष्टी कशा ठरवाव्या हें सच्चिकित्साप्रकाशिकेंत (रहस्यवर्णन आणि लौकिकरोगचिकित्सा) दाखविलेंच आहे तथापि पुढील प्रतिपादनाच्या दृष्टीनें अधिक काही सांगावयाचें असल्यास येथे सांगितले जाईल.

आता प्रथमतः 'रोग कोणता' हे प्रकरण घेऊं

रोग कोणता

४ ज्या रोगांचा न्यायाशीं संबंध येतो असे (१)फिरंगोपदंश Syphilis (२) मूत्रमार्गव्रण Gonorrhoea (३)महाकुष्ट Leprosy(४) वेडेपणा

Insanity भूतोन्माद Hysteria (५) बडबड Delirium (६) नपुंसकत्व Impotency (७) बुद्धिजाड्या आणि (८) निद्रितचेष्टन हे आहेत.

५. फिरंगोपदंश आणि मूत्रमार्गव्रण हे दोन रोग असे आहेत कीं ज्या पुरुषास किंवा स्त्रियेस हे असतील त्याच्या पत्नीस किंवा पतिस विवाह-विच्छेद किंवा पृथङ् निवास (Divorce or Judicial Separation) न्यायाधीशाकडून मागता येतो. हे रोग झाले असता ते लपवून ठेवण्याचीच रोग्याची प्रवृत्ति असते. तीमुळें त्याची चिन्हे ते कोणास कळवीत नाहींत पण उपचार करणाऱ्या वैद्यास मात्र कळवितातच. तथापि वैद्याने ते कोणास सागू नये असा त्या रोग्याचा सकेत किंवा अभिप्राय असतो. आणि वैद्यानें तें कोणास सागू नये असा सामान्य नियम आहे तथापि त्याच्या ससर्गापासून इतरांचें रक्षण करण्याचा प्रसग आल्यास किंवा विवाहविच्छेदाच्या अथवा पृथङ् निवासाच्या दाव्यात न्यायाधीशापुढे, ते सागितलेंच पाहिजे. असें करण्यास कायद्याची कोणतीच हरकत नाही.

प्रथमतः रोग फिरंगोपदंश होय किवा मूत्रमार्गव्रण होय ह्या विषयी वैद्याने खात्री करून घ्यावी. जननेंद्रियावर कोणताही फोड, ऊत, किंवा व्रण असल्यास रोग फिरंगोपदंशच होय असे समजण्याची प्रवृत्ति फार आहे तथापि ह्या रोगाची निर्णायक लक्षणें (१) खाज नसणें, (ह्या रोगात खाज केव्हाच नसतें वाईट औषधानी उत्पन्न होते) [२] द्वितीयवस्थेंत सर्वांगावर अनेक प्रकारचे ऊत व त्याबरोबर ज्वर, थकवा अस्वस्थता, डोकेदुखी, अकालीक म्हातारपण वगैरे, ही आहेत, मऊ फिरगोपदंशात सर्वांगावर ऊत येत नाही तरी जांघेतील गाठी सूजतात व पिकतात त्यावरून तो ओळखता येतो आणि त्यातील इंद्रियावरील आणि जांघेतील गाठीवरील व्रण नमल्यावर तो रोग सासर्गिक रहात नाही व त्यावरुन कोणतेच कायदेशीर हक्क ही उत्पन्न होत नाहींत. चरणारा

फिरंगोपदंश ओळखणें सोपेच आहे. इन्द्रियावर व्रण किंवा श्लेष्मल उन्च वटा असतो तोपर्यंत मैथुनानें हा रोग [कोणताही प्रकार] दुसऱ्याच्या शरीरात जातो. कोणत्याही प्रकारे ह्या रोग्याचें रक्त दुसऱ्याच्या शरीरात गेल्यास त्या दुसऱ्यास ही हा रोग होतो. म्हणून हा रोग असे तो पर्यंत पृथङ् निवासाचा हक्क असतो.

मूत्र मार्ग व्रणाचीं खात्रीचीं लक्षणें अशीं आहेत

(१) सुरूवातीस मूत्र करते वेळी फारच वेदना होणे.

(२) पुढे ह्या वेदना कमी किंवा बंद झाल्यातरी मूत्र करते वेळी प्रथमतः पाढरा पिवळा किंवा पिवळसर पांढुरका किंवा हिरवा किंवा हिरवट पिवळा किंवा पाण्याच्या रंगाचा पण चिकट स्त्राव निघणें व नंतर मूत्र जाणे. मूत्र होऊन गेल्यानंतर स्त्राव होत असेल तर तें मूत्रमार्ग व्रणाचें चिन्ह नव्हे. बस्तीतील दाह किंवा प्रतिश्यात ह्याचें चिन्ह होय. परसाकडेच्या वेळो मलबध्दतेचा रोगी जर कुथेल तर त्यास चिकट पाढरा स्त्राव जातो तो मूत्रमार्गव्रणामुळे होत नसतो कुथल्यामुळे होणारा बस्तिग्रावापिंडाचा मामुली स्त्रावहोय. (३) तिसऱ्या अवस्थेंत स्त्राव बंद झाला तरी मूत्र मार्गात वण होतो. (cicatrix) व त्या मुळें मूत्रमार्ग सकोचित होतो. अर्थात त्यामुळे मूत्राची धार बारीक येते किंवा बारोकशा दोन धारा येतात पहिल्या दोन अवस्थात योग्य होमिओपथिक औषध मिळाल्यास ही अवस्था येतच नाही. आणि ही अवस्था आल्यास बहुदा ती पूर्णपणे दुरूस्तच होत नाही. ह्या अवस्थेंत रोग सासर्गिक असतो किंवा नाही हा संशय आहे,

एकूण हा रोग असे तोपर्यंत पृथङ् निवासाचा हक्क असला पाहिजे

वर पुरुषाना होणाऱ्या ह्या रोगाचें वर्णन आहे. स्त्रियानाही असाच रोग मूत्रमार्गातच केव्हा केव्हा होतो. तेव्हा त्यानाही वर वर्णिलेलींच चिन्हे होतात. पण त्याना हा रोग बहुदा योनिमार्गातच होतो त्यात थोडे दुःख असलें तरी ते मूत्र केल्यामुळें होत नाही आणि स्त्राव मात्र असतो हा रोग स्त्रियेला नवऱ्या पासूनच झाला कीं काय हा प्रश्न असतो. तो

वैद्याला मिळालेल्या माहितीवरूनच सुटू शकतो. स्त्रियेला हा रोग नवऱ्या पासूनच झाला असेल तर त्याला पृथङ् निवासाचा हक्क नाही पुरुषाला हा रोग स्त्रियेपासूनच झाला असेल तर तिला पृथङ निवासाचा हक्क नाहीं ह्याच गोष्टी फिरंगोपदंशाला हीं लागू आहेत. हे दोन ही रोग असाध्य किंवा दीर्घकाळानें साध्य असल्यास विवाहविच्छेदाचा ही हक्क उत्पन्न होईल.

६. आता महाकुष्टाचा विचार करू. हा रोग आनुवंशिक आहे किंवा सासर्गिक आहे हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे जोसेटूच्या मतें हा आनुवंशिक आहे सासर्गिक नाही. हॅनिमानच्या मतें खरूजे (Iteh, Psora) ची होमिओपथिक नसलेली चिकित्सा केल्यामुळे हा होतो आणि सततांत ही उतरत जातो हॅनिमानचेच मत मान्य आहे. एकूण हा रोग सासर्गिक नाहीं असे दिसते. तथापि तो रोग घृणा म्हणजेच किळस उत्पन्न करणारा आहे. म्हणून त्यामुळें विवाहविच्छेद व पृथङ् निवास ह्याचे हक्क उत्पन्न होतात असे कायद्याने मान्य केले आहे हा रोग ओळखणे सोपेच आहे, म्हणून त्याचा विचार करींत नाहीं ह्यात स्राव होत असेल तर त्याला गलत्कुष्ट म्हणतात व तोच सासर्गिक आहे असे आधुनिक मत आहे व तोच जास्त किळसवाणा आहे.

७ आता वेडेपणाचा विचार करूं. ह्यातील बुध्दिची निर्णयशक्तिच नष्ट झालेली असते. (लो. रो. चि. पान ३३८ पहा) ह्या रोगात ज्या अर्थी बुध्दिची निर्णय शक्तिच बिघडते त्या अर्थी वेडेपणात केलेले करार मदार त्या वेड्याला केव्हाहीं बंधनकारक होत नाहींत असा कायदा आहे. वेडेपणात केलेल्या गुन्ह्याबद्दलही त्याला कायद्याप्रमाणें शिक्षा करता येत नाही त्याच्या साक्षेला (Evidence as a witness) ही कांही किंमत नाही. असाध्य वेडेपणा वरून विवाहविच्छेदाचा किंवा कमींत कमी पृथङ् निवासाचा हक्क उत्पन्न होतो. वेडेपणात दुसऱ्यास मारण्याची दुष्प्रेरणा होत असल्यास पृथङ् निवासाचा हक्क उत्पन्न होईल.

वेडेपणा ठरविणे बरेच कठिण आहे कित्येक वेड्याचे बहुतेक व्यवहार इतके सुरळित असतात की त्याचा वेडेपणा ओळखणें बरेच कठिण जाते. मुख्यतः हें पाहावें की 'माहीत झालेल्या गोष्टीं वरून सामान्य मनुष्य जे निर्णय काढतील त्याहून भिन्न निर्णय जर एखादा मनुष्य काढील तर तो वेडा झाला आहे" असे समजावें कारण त्यावरुन त्याची बुध्दि बिघडली आहे असे ठरते मै बिरबल हूं जाजे बादशहा के लडकीसे शादी करुंगा " 'असे म्हणणारा वेडाच असला पाहिजे ज्याच्या कृतींत काही हेतु (Objective) दिसून येत नाही तो ही वेडाच ठरतो. दुष्प्रेरणा वेडाशिवाय असूच शकत नाहीं. (लौ. रो. चि. पा. ३७७ पहा.)

कित्येक लोक वेडेपणाचें ढोंग करतात ते ओळखण्याची चिन्हें पुढील प्रमाणे आहे (१) ढोंगाचें वेड बहुतेक एकदम व कोणतेंही मनः-क्षोभक कारण घडल्याशिवाय सुरु होते (२) ढोंगी वेडा त्याच्याकडे दुसऱ्याचें लक्ष आहे असे त्यास वाटते तोपर्यंतच वेडेचार करतो इतरवेळी करींत नाहीं [३] ढोंगी मनुष्यास वेडेचारानी थकवा घाम व झोंप येते. खऱ्या वेडयास असे होत नाही [४] ढोंगी वेडा खऱ्या वेडयाप्रमाणें किळसवाण्या गोष्टी किंवा आत्मघातक गोष्टीही करीत नाहीं [५] खऱ्या वेडयास निद्रानाश वगैरे शारीरिक रोग असतात आणि त्याचा चहराच वेडसर दिसतो.

भूतोन्माद (Hysteria) म्हणजे एक प्रकारचा पाळीचा वेडेपणाच होय. ह्याच्या पाळीच्या वेळीं केलेले करार मदार कायदेशीर असत नाहीत आणि त्यावेळी केलेल्या कृत्याबद्दल शिक्षा होऊ नये. भूतो-न्मादाचा पाळीच्या वेळी केलेल्या गोष्टींचें स्मरणही या रोग्यास बहुदा असत नाही.

८. " बडबड" Delirium ही वेडेपणासारखीच आहे. बडबड व वेडेपणा ह्यातील फरक लौ रो. चि. ३३९ येथे दाखविलाच आहे व "बडबड" करीत असलेला मनुष्य करार मदार करण्यास कायद्याच्या

इष्टीनें असमर्थ असतो आणि त्यानें केलेल्या कोणत्याही कृत्याबद्दल त्यास शिक्षा करता येत नाहीं स्वखुषीने केलेल्या मद्यपानाने झालेल्या बडबडीच्या भरात केलेल्या कृत्याबद्दल मात्र त्यास शिक्षा होते.

नपुंसकत्वामुळें विवाहविच्छेदाचा हक्क उत्पन्न होतो किंवा विवाह असिद्धत्व ठरतो. पण तें नपुंसकत्व असाध्य असले पाहिजे. नपुंसकत्व जन्मजात असेल किंवा रोगामुळे आलेलें असेल जन्मजात नपुंसकत्वाचे लक्षण असे आहे की त्याचें शिश्न कधींच उत्तेजित झाले ले नसते. हें नपुंसकत्व असाध्य असते. जन्मतः नपुंसक नसलेला मनुष्य रोगामुळें नपुंसक होतो. हें नपुंसकत्व बहुदा औषधानीं दुरुस्त होते परतु केव्हा केव्हा औषधानीं दुरुस्त होत नाहीं व हमेशा राहते. उदाहरणार्थ मूत्रमार्गात्रणाचें विष अंडात शिरल्यास दोनही अंड कठीण होतात व सोकत जातात व त्यामुळें मनुष्य हमेशाचा नपुंसक होतो. कर्णमूलज्वरामुळें ही असे केव्हा केव्हा होते. केव्हा केव्हा कंबरेखालील इंद्रियाची रचनाच हमेशाकरिता बिघडल्यामुळे रतिक्रिया करण्यास मनुष्य हमेशाकरिताच असमर्थ होतो.

नपुंसकत्व समजणें फार कठींण आहे जननेंद्रियाची वाढ भरपूर झालेली असल्यास, तो मनुष्य नपुंसक नाही असे म्हणण्याची प्रवृत्ति आहे. पण असे ही मनुष्य नपुंसक असूं शकतात विशेषतः एखाद्या विशिष्ट स्त्रीये संबंधानें नपुंसक असूं शकतात. मला पुढील चमत्कारिक उदाहरण दिसून आले.

एका मनुष्यास त्याच्या स्त्रियेपासून संतति झाली नाही म्हणून त्या स्त्रियेनें त्याचा दुसऱ्या स्त्रियेशी विवाह करून दिला. त्या मनुष्यानें त्या दुसऱ्या स्त्रियेशीं एक महिना मैथुन केले पण पुढे दुसऱ्यास्त्रियेशीं मैथुन करण्याविषयीं असमर्थ झाला तथापि पहिल्या स्त्रियेशीं मैथुन करू शकत

होता. ह्या प्रकारचे नपुंसकत्व बाहेरून पाहणाऱ्यास समजणे अशक्य आहे. नपुंसकत्वाची खरी परीक्षा रोग्याच्याच सांगण्यावरूनच होऊं शकते. आणि रोगी तरी उपचार करणाऱ्या वैद्याजवळच ह्या गोष्टी सांगतो म्हणून उपचार करणाऱ्या वैद्याची साक्षच नपुंसकत्वाचा खरा पुरावा आहे. तो वैद्यच नपुंसकत्व आहे किंवा नाही व ते साध्य किंवा असाध्य हें सांगू शकतो. जन्मजात नपुंसकत्व असाध्यच असते पण रोगानें झालेलें ही केव्हां केव्हां असाध्य असूं शकते व ते असाध्य आहे हें औषधोपचारा-नंतरच उपचार करणारा वैद्य ठरवू शकतो. (लौ री. चि. रोग नंबर २३० पहा)

मनुष्याच्या नपुंसककत्वासारखाच रोग स्त्रियास क्वचित् होऊं शकतो पण स्त्रियास बहूदा वाझपणाचाच रोग होतो. व तो केव्हा केव्हा औषधानीं दुरुस्तही होतो वाझपणामुळे नवऱ्याला कोणतेच हक्क कायद्याप्रमाणे उत्पन्न होत नाहींत त्यास दुसऱ्या स्त्रियेशी विवाह करता येतो पण तो त्यास पहिली स्त्री वाझ नसली तरी करता येतो असें हिंदु व मुसलमानी कायदा म्हणतो शरीराच्या विशिष्ट रचनेमुळे किंवा विकारामुळे जर स्त्री रतिक्रियाच करू शकत नसेल तर तिच्या पतिला विवाहविच्छेदाचा हक्क मिळाला पाहिजे.

१०. बुद्धिजाड्य हा रोग जन्मजात असतो. ह्या रोग्याचें डोके बहुदा अति लहान किंवा अति मोठे असते किंवा त्याचा आकारही विचित्र असतो किंवा त्याचा कंठस्थपिंड फारच मोठा तरी असतो किंवा अजीबात नसतोच. इतर शारीरिक व्यंगेही कधी कधीं असतात. ह्याच्या बुद्धिची वाढ त्याच्या वयाच्या मानाने व्हावी तशी झालेली नसते. म्हणून त्याच्या बुद्धिच्या आटोक्यात नसलेले करारमदार त्याना बंधन कारक होऊं शकत नाहीत आणि त्याच्या बुद्धीच्या आटोक्यात नसलेल्या कृत्याबद्दल त्यास शिक्षाही करता येत नाहीं.

१. रोगी दुरुस्त होईल किंवा नांहा
२. केव्हा दुरुस्त होईल

११. हे प्रश्नही न्यायाधीशास केव्हा केव्हा सोडवावे लागतात. जूररचे काम करण्यास किंवा साक्ष देण्यास किंवा आरोपी म्हणून कोर्टात हाजर राहण्यास न्यायाधीश कोणासही बोलावू शकतो. परतु रोगामुळे तो कोर्टात येण्यास असमर्थ असल्यास न्यायाधीश त्याला कोर्टात बोलावू शकत नाहीं. त्याच्या घरीच त्याची साक्ष घ्यावी लागेल आणि त्याची मनःस्थिती जर साक्ष देण्यासारखी नसली तर रोग्याच्या घरी ही त्याची साक्ष घेता येत नाहीं. विवाहविच्छेदाच्या किंवा पृथड्निवासाच्या दाव्यात ही रोग सुधरेल किंवा नाही आणि केव्हा सुधरेल ह्याचा विचार न्यायाधीशास करावा लागतो एकून न्यायवैद्यकात ही वरील दोन प्रश्नाचें महत्व आहे. सरकारी नौकरासबंधानें ही वरील प्रश्न उत्पन्न होतात. आणि त्या प्रश्नाची वैद्य जी उत्तरे देतील ती उत्तरे सरकार प्रमाण मानते म्हणून आता ह्या प्रश्नाचा विचार करू.

१२. ह्या प्रश्नाचा विचार करण्याकरिता पुढील गोष्टी फार महत्वाच्या आहेत. रोगाचे आशुकारी व चिरकारी असे दोन प्रकार आहेत (रह. व. परिच्छेद. २२ (६) (७) पहा) आशुकारी रोगामध्येही कांहीं ठराविक मुदताचे व कांहीं ठराविक मुदत नसलेले असतात. कांहीं आशुकारी रोगानंतर शक्ती लवकर भरून येते व काही नंतर शक्ती लवकर भरून येत नाही. आशुकारी रोगात बहुदा रोग्याला घरातच पडून रहावें लागते. चिरकारी रोगात बहुदा रोग्यास घराबाहेरचे व्यवहार करता येतात ह्या सर्व विभागासबंधानें माहिती पुढे देतो.

१३. रोग आशुकारी किंवा चिरकारी आहे हें लौ. रो. चि. वरून समजणे सोपेच आहे. साधाज्वर, हागवण. [सांथी किंवा आवरक्ताची] पटकी, पाळींचेज्वर, मंथरज्वर, फुफ्फुसदाहज्वर, प्लेग, डोळे येणें, खाडुक, भाजणे, जखम, ओकारी, खुडरोग, सधिदाह, पार्श्वशूलज्वर,

वगैरे मोठ्या माणसास होणारे आशुकारी रोग होत. हे रोग्यास लवकरच मारतात किंवा सोडून देतात. तीव्रज्वरानें युक्त असे सर्व रोग बहुदा आशुकारी असतात.

१४. काही आशुकारी रोगाची ठराविक मुदत असते फुफ्फुसदाह-ज्वराची मुदत सुमारे ९ दिवस, फुफ्फुसप्रतिश्यायज्वराची मुदत सुमारे १८ दिवस, मथरज्वराची मुदत सुमारे २१ दिवस. किंवा ४२ किंवा ६३ दिवस.

अविकृत देवी—तेराव्या दिवसापासून फिटकोळया सुकू लागतात किंवा रोगी बिघडून सुमारें ज्वराच्या चवदाव्या दिवशीच मरतो.

विकृत देवी—ज्वराच्या पाचव्या दिवशींच फिटकोळया सुकू लागतात.

प्रलापकसन्निपात [Typhus] हा सुमारें चवदाव्या दिवशीं सोडतो किंवा मारतो.

आशुकारी क्षय—तीन महिन्यात बहुतेक मारतोच.

सततविषमज्वर [Remittent malaria]—ह्याची मुदत चवदा दिवस आहे.

साधाज्वर ह्याची मुदत जास्तीच जास्त अकरा दिवस. लोहिताग-ज्वराची मुदत सुमारें सात दिवस डांग्या खोकल्याची मुदत सुमारे तीन महिने।

योग्य म्हणजे उच्च मर्दनाच्या होमिओपथिक औषधानीं रोगाची मुदत कमीही होऊ शकते.

१५. काहीं रोगामध्ये रोग गेल्यावर शक्ति भरून येण्यास फार वेळ लागतो. मथरज्वराची अशक्ति जाण्यास फार वेळ लागतो. गोवराचे ही असेच आहे. इतर रोगाबद्दल या विषयी निश्चित ज्ञात झालेलें नाहीं तरी रोग जेवढा तीव्र झाला असेल व लांबला असेल त्या मानानें अशक्ति जाण्यास जास्त वेळ लागेल हें उघड आहे.

१६ एकूण रोगाचे आशुकारित्व किंवा चिरकारित्व, रोगाची स्वाभाविक मुदत त्याची तीव्रता व अवधि ही रोगी केव्हा दुरुस्त होईल

हें ठरविण्याचीं गमकें आहेत. पण हीं पुरीं नाहीत ह्याशिवाय औषधीचा रोगहारक व अशक्तिहारक परिणाम ही किती वेगानें होत आहे हें पाहून ही पुढील भविष्य ठरवावे लागते. व ते भविष्य थोडे बहुत चुकूं ही शकते चिरकारी रोग जितक्या वर्षांचा जुना असेल तितके महिने तरी त्याला हटविण्यास लागतात असा आमचा अंदाज आहे. वाईट औषधाचे संस्कार जर त्या रोग्यावर झाले असतील तर ह्यावरून ही जास्त वेळ लागतो. फिरंगोपदंश, मूत्रमार्गव्रण, महाकुष्ठ, वेडेपणा हे रोग नवीन असले तरी त्याना पूर्णपणें हटविण्यास अनेक वर्षेंही लागतात. औषधोंचा परिणाम त्यावर कितो होतो हे पाहूनच ते पूर्णपणे केव्हा हटतील ते ठरवावे.

१७ वर दाखविलेल्या रीतोनें उपचार करणाऱ्या औषधि वैद्यानें रोगी, अमक्या दिवशीं कोर्टांत जाऊन ज्यूरचे काम करण्यास, साक्ष देण्यास किंवा हाजर राहण्यास किंवा घरो राहूनच साक्ष देण्यास किंवा घरा बाहेर जाऊन आपले मामुलीं व्यवहार करण्यास समर्थ आहे किंवा नाहीं. आणि समर्थ नसल्य स केव्हा समर्थ होईल ते ठरवावें

१८. मनुष्य रोगी किंवा नीरोगी आणि रोगी असल्यास त्याचें भविष्य काय हे कोर्टांत सागण्याचा प्रसंगहो केव्हा केव्हा औषधिवैद्यास येईल. विवाहविच्छेदाच्या किंवा पृथक् निवासाच्या दाव्यात असा प्रसंग येतोच. असा प्रसंग मला एकदा आला. एका मनुष्याने आपला विमा उतरविला पण तो तेथून लवकरच मेला. त्याने विमा कंपनीस फसविले म्हणून विमाकंपनीने विम्याची रकम देण्यास इनकार केला त्यावरून कोर्टांत दावा झाला त्यात माझी साक्ष झाली विमा उतरविण्यापूर्वी थोडेच दिवस तो माझे औषध हृदयाच्या मेदोरोगाकरिता घेत होता आणि तो लवकरच मरणार हें स्पष्ट दिसत होते हे मला साक्षत सागावे लागले. ह्यावरून त्याने कंपनीस फसविलें हे सिध्द झालें. पूर्णपणें नीरोगी असा मनुष्यच बहुतेक सापडत नाहीं थोडा बहुत रोग असला तरी

जोपर्यंत त्याची पचनशक्ति आणि झोंप कायम आहे तोपर्यंत त्याला मृत्यूचे भय नसते. तथापि ज्याला हृदयाचा, मूत्रपिंडाचा, किंवा फुफ्फुसाचा रोग असेल त्याचें जीवित धोक्यातच असते. ज्याचे वाड वडील दीर्घायुषी असतील तोही दीर्घायुषी बहुदा असतो. रोग साध्य, असाध्य किंवा याप्य हा प्रश्न ही महत्वाचा आहेच. ह्याविषयी आलोपथीचें किंवा आयुर्वेदाचे सिद्धांत होमिओपथीस लागू नाहींत. ज्या होमिओपाथिक औषधाने रोगवृद्धि होत असेल तेच त्याचें खरें औषध आणि अशा खऱ्या औषधाने केलेल्या रोगवृध्दिनतर जर रोग कमी होत नसेल तरच तो रोग असाध्य किंवा याप्य समजावा. (असाध्य म्हणजे मारणारा आणि याप्य म्हणजे न मारता स्थिर राहणारा) अर्थात् उपचार करणारा होमिओपाथिक वैद्यच रोग असाध्य किंवा याप्य असे ठरवू शकतो विवाह विच्छेदाच्या किंवा पृथक् निवासाच्या दाव्यात रोग्याची परीक्षा ह्यात रीतीनें केली पाहिजे. रोग्यास झालेली जखम गंभीर स्वरूपाची (Grievious) होती की काय हें सांगण्याचा प्रसंग ही वैद्यास कव्हा केव्हा येईल. कायद्याने ह्याचे एक गमक असे ठरविले आहे कीं, ज्या जखमेमुळे वीस दिवसपर्यंत जीविताची अशाश्वती वाटेल किंवा तीव्र वेदना होतील किंवा मामुली व्यवहार करण्याचे असामर्थ्य उत्पन्न होईल ती जखम गंभीर समजावी. हें अर्थात् उपचार करणाऱ्या वैद्याला प्रत्यक्ष पाहूनच ठरवावे लागेल

१९ अमका मनुष्य अमक्या वेळी मेला हें कोर्टांत सांगण्याचा प्रसंगही केव्हा केव्हा विशेषत. वारसाहक्काच्या दाव्यात, औषधिवैद्याला येईल. म्हणून मृत्यूचीं निश्चित लक्षणे येथें सांगतो ती अशीं आहेत.

(१) रक्ताभिसरण बंद होणें. असे झालें असता धमनी उडताना हातास काटेच लागत नाहीं. हृदयाचें उडणें ही श्रवणनलिकेने एकूं येत नाही. असे पाच मिनुटे राहिल्यास मनुष्य मेला असें निश्चित

समजावें. ह्यास अपवाद ही आहेत. नुकतेच जन्मलेले मूल किंवा पाण्यात बुडलेला मनुष्य ह्यांचे रक्ताभिसरण बंद झालेले असले तरी योग्य उपचारानीं पाव अर्धातासपर्यंत पुनः सुरुं होऊं शकते. तितक्या वेळात ते सुरुं झाले नाहीं तर मृत्यु झाला असें समजावें. रक्तमिसरण फार मंद असल्यास ते हृदयाच्या आवाजावरूनही समजून येत नाहीं. तेव्हा नखावर दाबल्याने ते पांढरे होते व दाब काढल्याने लाल होते असे दिसल्यास रक्ताभिसरण चालू आहे असे समजावे.

(२) श्वसनक्रिया बंद होणें. पोट खालीवर होणे बंद झाल्यास श्वसनक्रियाया बंद झाली असे समजावे. ही क्रिया चार मिन्युटे बंद असल्यास मृत्यु झाला असें समजावें. पण ह्यास अपवाद आहेत नुकतेच जन्मलेले मूल, पाण्यात बुडलेला मनुष्य किंवा विजेचा धक्का ज्याला बसला असा मनुष्य ह्याची श्वसनक्रिया बराच वेळ बंद असली तरी त्याना मृत्यु येत नाही. श्वसनक्रिया चालू आहे किंवा नाही असा संशय असल्यास थंड व स्वच्छ आरसा तोंडापुढे व नाकापुढे धरावा आणि तो श्वासातील वाफेमुळे गढूळ झालेला दिसेल तर श्वसनक्रिया चालू आहे असे समजावे.

(३) शरीर ताठर होणें. हें मृत्युचे निश्चित चिन्ह आहे. मृत्यूनंतर १ ते २ तासानंतर शरीर ताठर होऊं लागते. डोळ्याच्या पापण्या, मान, खालचा जबडा, चेहरा, छाती, हात, पोट व पाय क्रमाने ताठर होत जातात (४) मृत्यूनंतर शरीर फार थन्ड होत जाते. ह्या पहिल्यादोन चिन्हावरून झालेलें मृत्युचें अनुमान तिसऱ्या चिन्हाने निश्चित होते.

२०. मृत्यु कशानें आला, रोगाने किंवा जहरानें किंवा जखमेने हे किंवा आजार जहरापासून झाला कीं काय हे सांगण्याचा प्रसंग ही वैद्यास केव्हा केव्हा येतो. उपचार करणाऱ्या वैद्यास हे चांगल्या रीतिनें सांगता येते. ज्याचा उपचार वैद्य पुष्कळ दिवसापासून करीत असेल तो

अमक्या रोगानें आजारी होऊन मेला हे तो वैद्य निश्चतच सागू शकतो पण एक दोन दिवसाच्या उपचारा नंतर जर रोगी दुरुस्त झाला कींवा मेला तर तो रोगानें किंवा जहरानें आजारी झाला हा संशय उत्पन्न होतो म्हणून जहराचीं सामान्य चिन्हे सागतो- ती अशीं (१) आजार एकाएकी सुरू होणे. चिरकारी जहरात हे चिन्ह असत नाही आणि पिटकी वगैरे रोगात हे असते हें लक्षात ठेऊन ह्या चिन्हाचा उपयोग करावा. (२) आजाराची तीव्रता फार असून एकसारखी वाढतच जाणें हे चिन्ह ही चिरकारी जहरात किंवा जहराच्या लहान लहान मात्रा राहुन राहून दिल्या गेल्यास, असत नाहीं हें लक्षात ठेवावें (३) जहराची जी चिन्हें असतात (ही लौ. रो. चि. रोग नबर २१९, २२०; २२१ येथे सागितली आहेत.) त्याशीं साम्यता असणे. ह्या चिन्हावर फार भरवसा ठेवता येत नाहीं कारण रोग्याचीं चिन्हें ही जहराच्या चिन्हा सारखींच असतात आणि म्हणून च रोगावर जहरांचा हौमिओपधिक औषध म्हणून उपयोग करता येतो. उदाहरणार्थ पटकीची व सोमलाची किंवा धनुर्वाताची आणि कुच-याचीं चिन्हें सारखींच असतात असे असलें तरी, ही चिन्हे एका एकीं दृश्य कारणाशिवाय सुरू होणे आणि फार तीव्र असणे ह्याचा उपयोग होतो. (४) अन्न, पाणी, औषध किंवा दंश ह्यानंतर लवकरच आजार सुरू होणे (५) तेच अन्न, पाणींकिंवा औषध घेणाऱ्या इतरास ही तसाच आजार सुरू होणे. त्या अन्नातच किवा औषधातच किंवा पाण्यातच त्या आजाराचीं चिन्हे उत्पन्न करण्याचा धर्म असेल तर मग जहराची शका उत्पन्न होणार नाही हे लक्षात ठेवावें-

ह्या पाच चिन्हापैकी जितकी जास्त चिन्हें दिसतील तितकि जहराची शका अधिक जोराची उत्पन्न हईल . पक्का निश्चय इतिहावरून कींवा शरीरात जहर प्रत्यक्ष सापडल्यावरुन होईल पण औषधिवैद्य शरी-रात जहर प्रत्यक्ष पाहू शकत नाहीं.

जखम किंवा मार प्राणघातक झाला किंवा होता हें सागण्याचाही

प्रसग औषधिवैद्यास केव्हा केव्हा येईल. रक्तस्राव पुष्कळ झाल्यामुळें किंवा तीव्र वेदनामुळें शक्तिपात (अग थंड होणे, घाम सुटणे, धमनी बारीक व जलद होणे, काळेपणा बेशुध्दि व चेहरा कोमेजणे) होणे, फार जोराचा ज्वर येणे; बडबड, मूर्च्छा, आक्षेप, स्तंभ ही चिन्हें झाल्यास जखम प्राणघातक होऊ शकते. लहानशाही जखमेपासून धनुर्वात, पूयरक्त, किंवा विसर्प होऊन मृत्यु येऊ शकतो तथापि त्या तशा जखमेला प्राणघातक म्हणता येत नाहीं. शेवटी, उपसहार करताना एवढेच सागावयाचे आहे की औषधिवैद्यानें आपल्या उपचारा खाली असलेल्या रोग्याविषयींच आपले मत द्यावें. इतर भानगडीत त्यानें पडू नये फार फार झाल्यास प्रसंग येईल तर मृत्यू झाल्याचे विधान करावें पण मृत्यु कशाने झाला तें विधान करुं नये.

तथापि पुढील माहिती लक्षात ठेवावी,

(१) मेदूवर किंवा त्याच्या लंबमज्जा ह्या नावाच्या (Medula Oblongata) भागावर दाब पडणे (जसे जलशीर्षक रोगात होऊ शकते) (२) डोक्यावर मार बसणें (३) अफूसारखीं विषे [४] मेदूत रक्त स्राव होणे [५] रक्ताच्या गाठीमुळें रक्तप्रवाह रूद्ध होणे (६) मूत्ररक्त रोग (७) मंथर ज्वरासारखे रोग ह्या कारणानी प्रथम मेंदू मरुन सर्व शरीरास मृत्यु येतो. अशा मृत्यूच्या प्रसगी मेदूची कार्ये बिघडलेली दिसतील.

(१) हृदयाला दुखापत होणे (२) मोठ्या रक्तवाहिन्याना दुखापत होणे (३)पुष्कळ रक्तस्राव किंवा इतर पू वगैरे द्रवाचा पुष्कळ स्राव (४) अन्नाचा अभाव(५)अशक्ति उत्पन्न करणारे रोग (६) हृदयावरच परिणाम करणारी विषे ह्यानीं प्रथम हृदयच मरुन सर्व शरीरास मृत्यु येतो. ह्यात हृदयाची गति बिघडलेली दिसते (म्हणजे धमनी बिघडते.

(१) श्वासोच्छ्वासाच्या मास पेशीस लकवा होणे किंवा स्तंभ कीवा दुखापत होणे ह्यामुळे त्या मासपेशी आपले कार्य न करणे (२) फूफ्फुसातील कीवा फूफ्फूसावरणातील स्रावामुळें फूफ्फूसच काम न करणे (३)

हवा आत कींवा बाहेर जाण्याला अडथळा होणे जसे फाशी दिले असता कींवा पाण्यात बुडले असता होते (४) रक्ताच्या गाठीमुळे फूफ्फूसातील रक्ताभिसरण रूद्ध होणे ह्या कारणानी प्रथम फुफ्फुस मरून सर्वशरीरास मृत्यू येतो. अशा प्रसगी शरीरास काळेपणा येतो रक्तच प्रथमत· मरते असेही मंथरासारख्या कांहीं रोगात घडते तेव्हाही शरीरास काळेपणा येतो.

(१) हृदयाचा मेदोरोग, हृदयशूल हृदयातत्वचेचा दाह, रक्ताच्या गाठीमुळे हृदयातील रक्तप्रवाह बंद होणे, महाधमनीव्दारातून रक्ताचे जोराचे प्रतिगमन, धमनींविस्तार (हा फुटून ह्यातून एकदम पुष्कळ रक्तस्राव होणे) (२) मदूत एकाएकी पुष्कळ रक्तस्राव होणे (३) फुफ्फुसात किंवा फुफ्फुसावरणात एकाएकीं पुष्कळ रक्तस्राव होणे (४) अतस्थ विद्रधि एकदम आतच फुटणे. (५) अन्नमार्गात कोठेही एकाएकीं भोकपडणे. (६) गर्भाशयाबाहेर गर्भधारणा (७) पित्ताशय किंवा मूत्राशय फुटणे. (८) पटकी आणि रोगजतु जनित रोग. (९) शरीर तापलें असता एकदम पुष्कळ थंड पाणीं पिणे किंवा एकदम पुष्कळ मद्य पिणे (१०) फार जोराचा मनःक्षोभ. (११) अपायकारक पदार्थ गिळणे, ह्यानीं केव्हा केव्हा एका एकीं मृत्यु येतो.

केव्हा केव्हा वयाचा प्रश्न न्यायाधीशापुढे येतो. कारण अल्पवयी व्यक्तीस करार मदार करता येत नाहीं स्त्रीवर बलात्कार केल्यास तिच्याही वयाचा प्रश्न येतो. वय (१) दात (२) उन्ची (३) वजन (४) मिशा (५) गुह्यकेश (६) काखेतील केश (७) स्तनाचा विकास ह्यावरून ठरते पण ते अर्थात नक्की ठरत नाहीं. अक्कलदाढ ज्याला आली असेल त्याचें वय कमीत कमी १७ असले पाहिजे, एवढेच म्हणता येईल.

---

*

—: कोष्टक :—

१ सी सी. (क्युबिक सेंटीमिटर = एक मिलीलीटर =

१६.९ किंवा १७ मिनिमस् = १७ थेंब

६०	मिनिमस् =	१	ड्राम
८	ड्राम =	१	औंस
१६	औंस =	१	पौंड
२०	औंस =	१	पिंट
१	मिनिम =	सुमारे १ थेंब	
११०	मिनिमस् =	१०० ग्रेन पाणी	

हे मोजण्याचे ग्लास आयते तयार मिळतात.

घन द्रव्याच्या वजनाचे कोष्टक

१८०	ग्रेन =	१	तोळा
६०	ग्रेन =	१	ड्राम
८	ड्राम =	१	औंस
१६	औंस =	१	पौंड
२	पौंड =	१ शेर सुमारे नक्की (७८ तोळे)	

ही वजने पण बाजारात मिळतात.

— हिन्दुस्थानी कोष्टक —

८	गुंज =	१	मासा
१२	मासे =	१	तोळा
४०	तोळे =	१/२ शेर	
८०	तोळे =	१	शेर

ही वजने पण बाजारात मिळतात.

ह्या कोष्टकाचा उपयोग सौम्यविपरीत चिकित्सा करताना होतो.

होमिओपथिक निबंधपंचक

शुद्धि-पत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२	११	प्र त्ति	प्रवृत्ति
३	१०	प्रतिक्रिया	प्रतिक्रियानियम
४	१९	n oy	now
४	२४	remavined	remained
६	२३	उतन्न	उत्पन्न
७	४	टावयाचे	द्यावयाचे
८	२४	firrum	ferrum
१०	६	पाळीच्याज्वराबरोर-बहुतेक	पाळीच्या ज्वराबरोबर बहुतेक
११	६	Varicilla	Varicella
११	२८	only	are only
१७	२३	शस्त्रक्रि ची	शस्त्रक्रियेची
१८	२१	मूत्रनळीन	मूत्रनळीने
१९	२।३।	कृतिम	कृत्रिम
१९	११	घायदा	फायदा
१९	१७	अस्त्र	शस्त्र
२१	२	चिन्हें	चिन्हें
२३	६	gubbrr	rubber
२३	१०	कार	फार
२४	१२	विपरात	विपरीत
२४	२५	Cafjı	Caffine
३०	२१	रागयाला	रोग्याला

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३०	२४	पा .	पाहूं.
३२	१६	डाक्गात्र र	डोक्यावर
३३	८	तप	ताप
३३	१४	वर	पर्यंत किंवा त्याच्या खालीं
३३	२६	०६ °	१०६ °
३५	१९	९५०	९५ °
३६	८	१००	१४०
३६	१४	मध्यें	मध्ये
३६	१७	ज	जर
३६	२५	वेग	वेग कमी
३६	२८	मुख	मुख्य
३७	२	ि ळते	मिळते
३७	१२	वर	पर्यंत
३८	१५	सॅलि ि लेट	सॅलिसिलेट
३९	३	प्रेन	ग्रेन
४०	१५	१%	·९%
४०	१५	औंस	औंस पाण्याला चार ग्रेन अथवा वीस औंस
४३	९	कॅ ेटर	कॅथेटर
४६	२२	। ते २	१ ते २
४७	३	किंमा	किंवा
४९	१२व१३	े त	येत
५०	२५	crategut	crategus
५०	१४	Shoek	Shock

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५१	२२	तथापि	तथापि मूत्रनलिका-शूलात
५२	१३	५ ते २०	५ ते १०
५३	३	१/१२	१/८
५३	१६	कळन	कळ न
५४	४	Co	CO_2
५४	१०	५ ते २०	५ ते १०
५४	१८	क्कोरीटोन	क्लोरीटोन
५४	१९	कॅलोमेल १/१२	कॅलोमेल १/८
५५	२	वर	खाली
५६	२५	भूत्रशयात	मूत्राशयात
५७	३	सु ल्यामुळे	सुजल्यामुळे
५९	१८	देऊन	देऊ
६०	१०	रक्तद्राव	रक्तदाब
६१	४	Kalr	Kali
६२	१०	यलेरिया	मलेरिया
६२	२७	येता	येतात
६६	१६	रक्तदात	रक्तदाब
६७	२१	दोन...औंस	दोन ड्राम ते चार ड्राम
६७	२२	गरम पाण्यातून	पाण्यातून
६८	१	कंप	२४ कंप
६८	५	त्तंभ	स्तंभ
६९	९	हात अ ाली	होत असली
६८	२०	ग्रेन १५	ग्रेन १०
६९	३	येईन	येईल

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
६९	५	$\frac{१}{२००}$ ते $\frac{१}{४००}$	$\frac{१}{१००}$ ते $\frac{१}{२००}$
७०	१२	डाव्या हातात	हातात
७०	२०	तेये	तेथें
७१	५	निजविलेला	भिजविलेला
७२	२४	घालावा	घालावी
७३	१३	जाईल.	जाईल. मासपेशींत सुई टोचल्यानंतर पिस्टन ओढून पहावें रक्त आत येत असल्यास सुई काढून पुनः टोंचावी. मासपेशी अतर्गत इन्जेक्शन शिरा अतर्गत होऊ नये म्हणून ही खबरदारी घ्यावी.
७४	७	न्जेक्शन	इन्जेक्शन
७५	२१	आांण	आणिX
७६	२१	मूठ	मूळ
७६	२१	असत	असतां
७६	२६	क्तीचें	शक्तीचें
७७	२	जि के	जितके
७७	१०	स्वच्छ धुवून	धुवून स्वच्छ
७८	२१	विळविणें	मिळविणें
८०	१८	Nacl	NaCl
८०	१९	Muiaticm	Muriaticum
८०	१९	पाण्य;त	पाण्यात
८०	२७	Phosphatc	Phosphate
८४	१७	ountain	Mountain
८५	२१	ह ेचा	हवेची

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
८६	१७	भु का	भुरका
८७	२	Lance,	Lancc
९१	१०	Appar	Appear
९२	२१	यील	येथील
९३	१७	वदै। नें	वैद्यानें
९७	१	अपमर्थ	असमर्थ
९७	४	०.	९.
१०४	५	पिटकी	पटकी
१०४	८	लहान ल ान	लहान लहान
१०४	१५	याची	त्याची
१०४	१८	पाणीकिंवा	पाणी किंवा
१०५	२३	विष	विषें
१०७		ह्या पानांच्या शेवटी पुढील मजकूर वाचावा.	

१ ग्राम = ५०·४ ग्रेन

Mg म्हणजे मिलीग्राम = १/६५ ग्रेन

वयानुसार औषध देण्याचे कोष्टक

लहान मुलाना औषध देण्याकरितां पुढील कोष्टकाचा उपयोग करावा. 'सौम्यविपरीतचिकित्सा' ह्या निबंधात दिलेल्या मात्रा मोठ्या मनुष्याच्या म्हणजे पूर्णमात्रा आहेत असे समजावे. एकवर्षाखालील मुलास पूर्णमात्रेचा १/१३ वा अंश घ्यावा. एक पासून १२ वर्षे पर्यंतच्या मुलांस $\frac{\text{वय}}{\text{वय}+१२}$ × पूर्णमात्रा ह्या हिशेबानें मात्रा द्यावी. अर्थात् ४ वर्षांच्या मुलास $\frac{१}{४}$ मात्रा घ्यावी व बारा वर्षांच्या मुलास अर्धमात्रा द्यावी. अठरा वर्षांच्या वर पूर्णमात्रा द्यावी. बारा व अठरा वर्षांमधील मुलांस $\frac{\text{वय}-६}{१२}$ ×. पूर्णमात्रा ह्या हिशेबानें मात्रा द्यावी. अर्थात् पंधरा च्या मुलास $\frac{३}{४}$ मात्रा द्यावी.

प्रकाशक व मुद्रक
कृष्णराज श्रीमुरलीधर महानुभाव
गोरक्षण मुद्रणालय, जेल रोड, नागपूर.

पुस्तकें मिळण्याचा पत्ताः-
प्र. गं. सेठी
पो आष्टी, जि. बीड
व्हाया—अहमदनगर.